

**Programmatic Cooperation Framework for
Armenia, Azerbaijan, Georgia, Republic of Moldova, Ukraine and Belarus**

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТУПУ ЖІНОК ДО ПРАВОСУДДЯ
В УКРАЇНІ**

Навчальний посібник для суддів і прокурорів

Національна частина

У межах проекту
«Покращення доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного партнерства
(Азербайджані, Арменії, Грузії, Республіці Молдова і Україні)»

2016

Проект «Сприяння доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного Партнерства (Арменія, Азербайджан, Грузія, Республіка Молдова і Україна)» є ініціативою регіональної співпраці між Радою Європи і Європейським Союзом (ЄС) на 2015-2016 р.р. як частина Рамкової програми співробітництва (РПС). РПС фінансується спільно Радою Європи і Європейським Союзом й реалізовується Радою Європи.

Проект спрямовано на виявлення й підтримку зусиль із усунення перепон, які існують щодо доступу жінок до правосуддя, одночасно із підвищенням спроможності кожної країни-учасниці з вироблення заходів, спрямованих на забезпечення здійснення правосуддя із урахуванням гендерних аспектів, із акцентом на підготовку юристів-практиків.

У межах проекту опубліковано Національне дослідження бар'єрів, засобів і належних практик щодо доступу жінок до правосуддя у п'яти країнах Східного Партнерства¹, проведено регіональну конференцію, яка представляла собою зустріч експертів з метою обміну досвідом й належними практиками, а також спільно із національними установами із підготовки юридичних працівників організовано національні навчальні семінари для суддів і прокурорів.

Цей навчальний посібник для суддів і прокурорів із забезпечення доступу жінок до правосуддя розроблено групою національних і міжнародних експертів як частина проекту. Посібник включає загальну частину й національну частину, яка є спеціальною для кожної країни.

Думки, висловлені у цьому посібнику, є авторськими і не відображають офіційну позицію Ради Європи. Відтворення урвків із цієї публікації дозволяється за умови належного цитування.

¹National studies on barriers, remedies and good practices for women's access to justice in five Eastern Partnership countries, 2016, available at:
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b0f41>

Автори: Олена Уварова, к.ю.н., національний експерт проекту;
Вікторія Мозгова, к.ю.н., с.н.с. (розділ 4.1 Частини IV, додатки 9–11);
Яна Соколова, к.ю.н., доцент (розділ 4.2 Частини IV, додаток 12)

За участі членів робочої групи:

Валентини Кузьменко, заступник начальника відділу науково-методичного забезпечення підготовки суддівського корпусу Національної школи суддів України

Оксани Польни, директор Львівського регіонального відділення Національної школи суддів України

Катерини Левченко, д.ю.н., професор, президент ГО «Ла Страда – Україна»

Тамаза Деметрадзе, суддя Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області

Олена Уварова. Кандидат юридичних наук. З 2009 року – викладач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, з 2015 року також є керівником освітніх проектів Національної академії правових наук України. Є автором більше ніж 70 наукових публікацій з проблем теорії права, захисту прав людини, антидискримінаційної політики, доступу до правосуддя тощо. З 2014 року – член редакційної колегії журналу «Філософія права і загальна теорія права» (EBSCO Publishing).

З 2003 року є активним учасником громадської і правозахисної діяльності. Серед реалізованих проектів – «Просування прав людини та гендерної рівності в Україні шляхом застосування міжнародних правових документів», «Моніторинг судових рішень щодо захисту від гендерної дискримінації, спрямований на застосування українського законодавства та міжнародних документів», «Толерантність у пост-конфліктних суспільствах» тощо. Виступила в якості експерта за запрошенням Робочої групи з прав людини Конституційної Комісії в обговоренні проекту розділу II «Права людини» Конституції України в частині антидискримінаційної норми тощо.

Вікторія Мозгова є головним науковим співробітником відділу науково-методичного забезпечення прокурорської діяльності у сфері запобігання та протидії корупції Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України. Здобула вчений ступінь кандидата юридичних наук, а також отримала ступінь магістра в галузі психології у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди. У 2016 році їй присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника.

Вона є автором понад 55 публікацій, більшість з яких присвячена проблемам захисту прав осіб, що перебувають в місцях позбавлення волі, здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, подолання сексуального насильства щодо дітей та насильства в сім'ї.

Бере участь в експертних обговореннях та у розробці проектів змін до законодавства щодо захисту дітей від сексуального насильства та експлуатації. З 2016 року є членом робочої групи з приведення національного законодавства у відповідність до положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації, порнографії та торгівлі дітьми (утвореної згідно з наказом Міністерства соціальної політики України), а також залучена до участі у дослідженні щодо кількісної та якісної оцінки реагування сектору кримінального правосуддя на випадки домашнього насильства та насильства стосовно жінок в Україні.

Яна Соколова є старшим викладачем відділу підготовки прокурорів з нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство Національної академії прокуратури України, де працює з 2007 року. Після закінчення у 1997 році Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого працювала в ній викладачем кафедри криміналістики. Здобула вчений ступінь кандидата юридичних наук та вчене звання доцента.

Має досвід проведення експертизи законопроектів щодо удосконалення норм та інститутів кримінального процесуального законодавства України, законодавства щодо запобігання корупції тощо.

Вона є автором понад 90 наукових публікацій, більшість з яких присвячена проблемам досудового розслідування викрадення людини, торгівлі людьми, незаконного переправлення осіб через державний кордон України, злочинів проти основ національної безпеки України, а також особливостей проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Є співавтором низки методичних рекомендацій та науково-практичних посібників, що розраховані на прокурорів, які здійснюють процесуальне керівництво досудовим розслідуванням.

ЗМІСТ

Вступ

- Мета і завдання національної частини посібника
- Роль суддів в утвердженні гендерної рівності
- Роль прокурорів у забезпеченні захисту прав жінок

Частина I. Доступність правосуддя в Україні

- 1.1. Доступність правосуддя як гарантія забезпечення гендерної рівності
- 1.2. Доступність правосуддя для жінок в умовах збройного конфлікту і в пост-конфліктний період

Частина II. Міжнародні зобов'язання України в сфері захисту прав жінок

- 2.1. Міжнародні договори як джерело права при вирішенні справ, пов'язаних із реалізацією прав жінок
- 2.2. Значення рішень міжнародних і регіональних судових інституцій для вирішення справ, пов'язаних із гендерною дискримінацією
- 2.3. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: статус і практика застосування в Україні

Частина III. Забезпечення гендерної рівності в Україні

- 3.1. Законодавче закріплення принципу рівності за ознакою статі
- 3.2. Антидискримінаційне законодавство України і практика його застосування
 - Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»
 - Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»
 - Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» та інші законодавчі положення щодо протидії домашньому насильству
 - Закон України «Про протидію торгівлі людьми»
- 3.3. Категорії справ, що потребують особливої уваги

Частина IV. Особливості діяльності прокурора у кримінальних провадженнях, пов'язаних із гендерним насильством

- 4.1. Діяльність прокурора у кримінальних провадженнях, пов'язаних із домашнім насильством
- 4.2. Діяльність прокурора у кримінальних провадженнях, пов'язаних із торгівлею людьми

Частина V. Особливості судового розгляду справ, пов'язаних із гендерною дискримінацією

- 5.1. Поняття дискримінації та її ідентифікація при розгляді судових справ
- 5.2. Тест на дискримінацію
- 5.3. Тягар доведення у справах про гендерну дискримінацію

Бібліографія

Додатки:

Додаток 1. Програма дводенного тренінгу для суддів на тему: «Судове вирішення спорів, пов'язаних із дискримінацією: кращі практики (на прикладі дискримінації за ознакою статі)»

Додаток 2. Програма одноденного тренінгу для суддів на тему: «Забезпечення гендерної рівності при здійсненні правосуддя» в межах тижневої підготовки суддів місцевих загальних судів

Додаток 3. Програма одноденного тренінгу для суддів на тему: «Особливості

судового розгляду справ, пов'язаних із гендерно зумовленим насильством»

Додаток 4. Доповнення до існуючих програм навчання суддів з метою відображення в них гендерного аспекту

Додаток 5. Програма дводенного тренінгу для прокурорів на тему: «Протидія гендерно зумовленому насильству: задачі прокуратури»

Додаток 6. Міжнародні акти, спрямовані на захист прав жінок

Додаток 7. Основні директиви ЄС щодо рівності жінок і чоловіків

Додаток 8. Законодавчі терміни

Перелік скорочень

Конституція України – Закон України «Про прийняття Конституції України і введення її в дію» від 28.06.1996 р. № 254/96-ВР

Закон про забезпечення рівних прав – Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. № 2866-IV

Закон про протидію дискримінації – Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 06.09.2012 р. № 5207-VI

Закон про прокуратуру – Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII

Закон про судоустрій – Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII

Закон про Національну поліцію – Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII

Закон про органи і служби у справах дітей – Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР

Закон про місцеві вибори – Закон України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 р. № 595-VIII

Закон про насильство в сім'ї – Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III

Закон про торгівлю людьми – Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20.09.2011 р. № 3739-VI

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄС – Європейський Союз

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV

КЗпП – Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII

КК України – Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III

КЛДЖ – Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-X

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI

СК України – Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV

ст. – стаття

ч. – частина

п. – пункт

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ВСТУП

Мета і завдання національної частини посібника. Незважаючи на визнання Україною обов'язковими для себе базових міжнародних документів у сфері забезпечення гендерної рівності, закріплення принципу недискримінації за ознакою статі на конституційному рівні, прийняття спеціального закону про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, створення відповідних інституційних гарантій в цій сфері, проблема доступу жінок до правосуддя та дотримання гендерної рівності в судових процесах залишається актуальною для України.

Серед основних причин такої ситуації:

низька обізнаність населення із міжнародними стандартами у сфері захисту від гендерної дискримінації²;

недостатнє вміння представників юридичної професії, у тому числі суддів, ідентифікувати ті випадки, коли порушення прав та законних інтересів стає наслідком дії дискримінаційних положень законодавства або гендерно нейтральних законодавчих актів, які на практиці призводять до дискримінаційних наслідків, або ж гендерних стереотипів, які існують в суспільстві³;

переважне сприйняття громадськістю, а також юристами, уповноваженими державними органами, текстів міжнародних документів з питань забезпечення гендерної рівності як певних абстрактних конструкцій, які не пропонують конкретних моделей вирішення реальних життєвих спорів; у результаті – в судових рішеннях практично немає посилань на відповідні міжнародні документи⁴;

низька представленість у вищих юридичних закладах програм навчання з питань гендерної рівності і недискримінації, що негативно впливає у подальшому на їх професійну діяльність.

На недостатню обізнаність із положеннями Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок і відсутність можливостей для її застосування, у тому числі судовими і правоохоронними органами, а також самими жінками, вказує і Комітет ООН (п. 14 Заключних зауважень до Шостої і сьомої об'єднаних доповідей України). У зв'язку із цим Комітет наполегливо закликав Україну проводити кампанії для підвищення ступеня обізнаності про Конвенцію і факультативні протоколи до неї, спрямовані на співробітників судових органів, юристів і населення в цілому. Він також рекомендував посилювати навчально-просвітницькі програми, особливо для суддів, юристів, співробітників правоохоронних органів, присвячені сфері дії Конвенції, з тим, щоб заохочувати їх до застосування положень Конвенції під час судових розглядів⁵. Аналогічні рекомендації лунають і всередині країни з боку інститутів громадянського суспільства⁶.

² Див. Національне дослідження «Бар'єри, механізми і належні практики в сфері доступу жінок до правосуддя в Україні» // <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b0f41>.

³ Див. Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016.

⁴ На цю проблему також звертають увагу Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок громадські організації, якими було подано альтернативні доповіді (див. Submission on The list of Questions Related Ukraine's Implementation of the Recommendations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post-conflict situations, and UN Resolution 1325 Women, Peace, and Security of the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women to the 66 CEDAW Pre-Sessional Working Group Geneva, 25 July 2016 //

http://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/UKR/INT_CEDAW_NGO_UKR_24646_E.pdf).

⁵ http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fUKR%2fCO%2f7&Lang=en.

Слід відзначити, що в Україні докладаються відповідні зусилля для подолання вказаних проблеми. Так, у Восьмій періодичній доповіді щодо виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (п.п. 76-85) надано інформацію про проведення таких заходів, спрямованих на підвищення рівня практичного застосування Конвенції судами і правозастосовними органами: в межах українсько-канадського проекту судового співробітництва у 2010 р. проведено 16 теоретичних і практичних занять з гендерної рівності, а також круглі столи з проблем домашнього гендерно зумовленого насильства (усього взяли участь 210 суддів і 287 працівників апарату судів); Національна школа суддів України провела 9 занять і 1 тренінг для тренерів (учасниками стали 184 судді і 68 працівників апарату суду); в усіх регіонах України проводяться тренінги для поліцейських з проблеми домашнього насильства; крім того, Національна школа суддів України проводить заняття за темами: «Судовий розгляд справ,

Крім того, Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015⁷ було затверджено Національну стратегію у сфері прав людини. В ній серед основних завдань визначено *забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків*. Самостійним завданням названо необхідність протидії гендерному насильству, торгівлі людьми та рабству. Серед заходів в освітній сфері, серед іншого, передбачено включення до навчальних програм тем з питань прав і свобод людини, зокрема гендерної рівності. Це підкреслює важливість навчання суддів, прокурорів та представників інших державних органів з метою забезпечення ефективного реагування на випадки дискримінації за ознакою статі і захисту прав жінок. Так, зокрема, Планом заходів щодо реалізації Національної стратегії в області прав людини на період до 2020 року, затвердженим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 р. № 1393-р⁸, передбачено необхідність:

підвищення професійного рівня працівників поліції, прокурорів, адвокатів та суддів стосовно особливостей здійснення кримінального провадження щодо торгівлі людьми з приділенням особливої уваги відновленню та захисту прав постраждалих (починаючи з IV кварталу 2016 р.);

проведення систематичного навчання суддів та прокурорів щодо особливостей розслідування та розгляду справ, пов'язаних з домашнім насильством (починаючи з III кварталу 2016 р.);

у подальшому запровадження спеціалізації працівників поліції, прокурорів та суддів щодо роботи з випадками гендерного насильства, зокрема торгівлі людьми (починаючи з IV кварталу 2018 р.).

Поряд із цим, гендерне питання не було враховано ані в Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, схваленій Указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015⁹, ані в Стратегії розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки¹⁰, ані в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленій Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015, що свідчить про його несприйняття як наскрізної проблеми, що пронизує усі сфери життя суспільства і пов'язана зі здійсненням судочинства¹¹.

У зв'язку із цим проект Ради Європи «Покращення доступу жінок до правосуддя в п'яти країнах Східного партнерства (Азербайджані, Armenії, Грузії, Республіці Молдова і Україні)» представляє собою дуже вчасну ініціативу, яка дозволяє об'єднати знання і досвід міжнародних і національних експертів для з'ясування найбільш поширених бар'єрів, з якими стикаються жінки при реалізації своїх прав, виявити спільні для усіх країн і специфічні для кожної із них проблеми у цій сфері, віднайти кращі практики функціонування системи здійснення правосуддя і діяльності правоохоронних органів з метою подолання проявів гендерної дискримінації, полегшення доступу жінок до правосуддя, підвищення ефективності захисту їх прав системою юстиції.

Завданням національної частини цього посібника є:

- розкрити зміст поняття доступності правосуддя, його значення для забезпечення гендерної рівності, навести гарантії реалізації цього принципу, закріплені в законодавстві України, а також надати коротку характеристику стану доступності правосуддя в Україні, визначити роль суддів і прокурорів у забезпеченні доступності правосуддя і гендерної рівності;

пов'язаних із домашнім насильством», «Попередження і протидія домашньому насильству», «Особливості провадження у справах, пов'язаних із жорстоким поведінням з дітьми» тощо; опубліковано низку посібників, спрямованих на підвищення обізнаності представників юридичної професії у сфері забезпечення прав жінок.

⁶ Див. : Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016.

⁷ <http://www.president.gov.ua/documents/5012015-19364>.

⁸ <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248740679>.

⁹ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>.

¹⁰ <http://court.gov.ua/142663/>.

¹¹ Фулей Т.І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя / Т.І. Фулей. – К.: ВАІТЕ, 2016. – С. 15.

- узагальнити інформацію щодо основних міжнародних і регіональних документів, спрямованих на захист прав жінок, які розглянуто в Загальній частині цього посібника, з точки зору їх статусу для України (які з них ратифіковано, щодо яких здійснюється підготовка до ратифікації), а також розкрити механізм дії міжнародних актів щодо національного законодавства;
- охарактеризувати роль практики міжнародних інституцій (Комітетів ООН, Європейського суду з прав людини, Суду Справедливості Європейського Союзу тощо) та важливість її застосування при вирішенні справ національними судами;
- навести огляд національного законодавства, яке містить антидискримінаційні положення, а також практики його застосування;
- проаналізувати основні проблемні сфери правовідносин, в яких ризик дискримінації за ознакою статі є найбільш високим, і роль суддів і прокурорів у захисті прав жінок із зазначенням повноважень, у межах яких вони мають при цьому діяти;
- надати рекомендації щодо виявлення фактів дискримінації (розкрити зміст тесту на дискримінацію);
- виробити орієнтовні програми тренінгів для суддів і прокурорів.

Зазначимо, що загальну характеристику доступності правосуддя для жінок в Україні надано у відповідному національному дослідженні «Бар'єри, засоби захисту і належні практики доступу жінок до правосуддя в Україні», з яким можна ознайомитися окремо¹².

Роль суддів в утвердженні гендерної рівності. Важливою гарантією гендерної рівності є ефективна і неупереджена система здійснення правосуддя в країні, доступність якої має бути однаково рівною як для чоловіків, так і для жінок. Суди відіграють унікальну роль у суспільстві, оскільки вирішуючи спори, захищаючи порушене право чи законний інтерес, встановлюючи винуватість особи та призначаючи покарання, призначаючи відшкодування у випадку порушення права, судова система є гарантом стабільності суспільних відносин, сприяючи тим самим сталому розвитку¹³. Сам по собі законодавчий припис, навіть найбільш прогресивний, не здатен забезпечити такі зміни в суспільстві поза ефективною системою здійснення правосуддя¹⁴. Конституція не може усунути забобони, що вкорінилися в суспільстві, не може подолати існуюче дискримінаційне ставлення¹⁵.

Впливовість судової системи у забезпеченні втілення гендерної рівності й подоланні проявів дискримінації за ознакою статі або гендерної ідентичності зумовлена також тим, що судді наділені достатньо широким колом можливостей:

вони можуть ставити перед судом конституційної юрисдикції питання про неконституційність того чи іншого законодавчого положення як такого, що носить дискримінаційний характер;

вони не повинні чекати прийняття конкретного нормативного припису для того, щоб забезпечити захист від прояву дискримінаційного ставлення, яке призводить до порушення прав людини;

судді можуть і мають ухвалювати рішення, спрямовані на подолання усталених дискримінаційних підходів і практик;

вони можуть використовувати у своїх рішеннях мову міжнародних і регіональних договорів у сфері прав людини (навіть якщо такий договір не було ратифіковано; його може бути використано як переконливе, а не як обов'язкове джерело права), що тільки підвищить легітимність рішення, яке ухвалюється таким судом у конкретній справі;

судді мають можливість прямого застосування конституційних положень, які гарантують захист від дискримінації, закріплюють рівність, зокрема, гендерну;

¹² <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b0f41>.

¹³ Фулей Т.І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя / Т.І. Фулей. – К.: ВАІТЕ, 2016. – С. 20.

¹⁴ Mahlangu L. and Baloyi M. Redesignation of Courts: bringing justice closer to home // Justice Today. – 2009. – Volume 1. – P. 4.

¹⁵ Anleu S. Courts and social change: a view from the magistrates' courts / Social Change in the 21st Century Conference, 20 October 2005, Queensland University of Technology, Brisbane.

судді можуть звертатися до прецедентної практики міжнародних і регіональних судових інституцій (Європейський суд з прав людини, Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Суд ЄС тощо) для аргументації власної позиції у розглядуваній справі;

судді можуть констатувати факт дискримінації, навіть якщо особа, яка звертається до суду за захистом, не вказує на дискримінацію як на причину порушення свого права, тощо.

Відповідно, це вимагає того, щоб спеціальна підготовка кандидатів на посаду судді (ст. 77 Закону про судоустрій¹⁶), а також підготовка для підтримання кваліфікації судді (ч.ч. 5, 7 ст. 56, ст. 89 Закону про судоустрій) включали в себе відповідну інформацію щодо проблем доступності правосуддя для жінок в Україні, гендерної дискримінації та ролі суддів у її подоланні. Як вказано в абз. другому ч. 3 ст. 89 Закону про судоустрій з метою підготовки суддів Національна школа суддів України організовує два види тренінгів – ті, що є обов'язковими в межах підготовки, а також тренінги, які суддя має право обрати залежно від своїх потреб. На основі цього посібника розроблено програми проведення таких тренінгів (див. додатки 1-3). Крім того, запропоновано доповнити існуючі програми підготовки за спеціальними темами («Суддівська етика. Добросесність», «Застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя», «Дисциплінарна відповідальність суддів» та ін.) відповідними пунктами, що відображають необхідність врахування судьями гендерних аспектів розгляду справи (див. додаток 4).

Така підготовка, здійснювана Національною школою суддів України, має бути спрямована на те, щоб за її результатами судді знали:

поняття «гендер», «гендерна рівність», «дискримінація», «гендерні стереотипи» та інші; види, прояви гендерної дискримінації в публічній / приватній сферах; гендерні стереотипи та механізми їх дії; міжнародно-правові акти (як універсальні, прийняті ООН чи МОП, так і регіональні, прийняті Радою Європи) у сфері гендерної рівності та зобов'язання України відповідно до них; рішення ЄСПЛ, рішення Комітетів ООН з прав людини і щодо ліквідації дискримінації по відношенню до жінок в аспекті дискримінації за ознакою гендеру; національне законодавство, що регулює ці правовідносини; гарантії та способи захисту (де вони передбачені в механізмі правового регулювання);

дотримуватися гендерно чуйного підходу, зокрема, у справах щодо гендерно зумовленого насильства, у тому числі домашнього насильства, щодо торгівлі людьми тощо;

а також уміли: розпізнати гендерні аспекти при вирішенні конкретної справи; ідентифікувати ситуації та дії, що є дискримінаційними; здійснити юридичну кваліфікацію, тобто віднайти відповідні приписи (принципи, норми) в нормативно-правовому регулюванні, в тому числі чинні для України міжнародні договори та практику їх застосування; виявити випадки, коли порушення прав та законних інтересів особи є наслідком дії дискримінаційних положень національного законодавства чи нейтральних законодавчих положень, які на практиці призводять до дискримінаційних наслідків, а також гендерних стереотипів, крізь призму яких тлумачиться чи застосовується законодавство; знати стандарти доказування у справах щодо гендерної дискримінації та інших гендерно-чутливих справах¹⁷.

Роль прокурорів у захисті прав жінок. Прокурори відіграють значну роль у реалізації справедливого, ефективного і неупередженого судового переслідування злочинів, утвердженні правопорядку, гарантуванні рівності перед законом, презумпції невинуватості, поваги до прав людини. Вони мають поважати і захищати людську гідність і забезпечувати дотримання прав людини, сприяючи тим самим забезпеченню належного функціонування системи здійснення правосуддя¹⁸.

Основу європейських стандартів діяльності прокурорів становить Рекомендація № R(2000)19 Комітету Міністрів Ради Європи щодо ролі прокуратури у системі кримінального

¹⁶ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

¹⁷ Фулей Т.І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя / Т.І. Фулей. – К.: ВАІТЕ, 2016. – С. 78-79.

¹⁸ Report of the Special Rapporteur on the independence of judges and lawyers (A/HRC/20/19), para. 93.

судочинства від 6 жовтня 2000 р.¹⁹, яка супроводжується ґрунтовною Пояснювальною запискою. Рекомендація № R(2000)19 вказує, що при здійсненні професійної діяльності прокурори мають: виконувати свої функції справедливо, неупереджено і об'єктивно; поважати і прагнути захищати права людини, як вказано в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.; прагнути забезпечити, щоб система кримінального правосуддя функціонувала настільки швидко, як це можливо; утримуватися від дискримінації за будь-якими підставами; забезпечувати рівність осіб перед законом і знайомитися зі всіма обставинами, що мають відношення до справи, незалежно від того, свідчать вони на користь чи проти обвинуваченого тощо²⁰.

Національне законодавство України, слідуючи встановленим міжнародним і регіональним стандартам, передбачає, що прокуратура, на яку покладено функції підтримання публічного обвинувачення в суді; організації і процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (ст. 131-1 Конституції України), діє із метою утвердження верховенства права та визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю (ст. ст. 2, 3 Закону про прокуратуру²¹).

Серед найбільш поширених і серйозних порушень прав людини – насильство щодо жінок і дівчат. Це порушення, яке має суттєві фізичні, психологічні, емоційні і соціальні наслідки. Саме тому провадження, пов'язані із захистом прав жінок, висувають до прокурорів додаткові вимоги, особливо коли йдеться про поведінку із такими вразливими групами як жертви домашнього насильства, торгівлі людьми, сексуального насильства. Крім того, такі справи завжди ускладнені цілою низкою проблем, зумовлених особистим характером вчиненого насильства.

Слід зазначити, що на рівні міжнародної спільноти визнано: прокурори відіграють вирішальну роль у боротьбі кримінального правосуддя з насильством по відношенню до жінок і дівчаток. Саме прокурори уособлюють в собі авторитет держави, забезпечують дотримання вимог закону під час кримінального процесу. Так, КЛДЖ в одному зі своїх рішень відзначав: «жінки набагато більше, ніж чоловіки, страждають в результаті несерйозного ставлення прокуратури до випадків побутового насильства в якості реальної загрози життю.... Жінки також у непропорційно більшій мірі страждають від практики неналежного судового переслідування і покарання правопорушників за акти насильства в сім'ї. Крім того, жінки у непропорційно більшій мірі страждають в результаті відсутності координації між співробітниками правоохоронних і судових органів, в результаті відсутності освіти серед співробітників правоохоронних і судових органів з питань побутового насильства і збору даних і статистичної інформації про випадки насильства в сім'ї (рішення КЛДЖ у справі Шахіда Гйокче проти Австрії від 6 серпня 2007 року)²².

Прокурорам необхідно враховувати, що процес досудового розслідування може бути складним і травмуючим досвідом для жертви насильства з багатьох причин. Дискримінація за ознакою статі, пануючі в суспільстві стереотипи щодо жертв такого насильства призводять до того, що багато жертв насильства не повідомляють про відповідні випадки. Рішення потерпілої повідомити про насильство за ознакою статі й потім продовжити брати участь у процесі

¹⁹

[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/\\$FILE/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20Rec%20\(2000\)%2019.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/7442a47eb0b374b9c2257d8700495f8b/$FILE/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20Rec%20(2000)%2019.pdf).

²⁰ В цій частині маємо зауважити, що існують термінологічні розбіжності між наведеним текстом Рекомендації і чинним КПК України: за чинним КПК не можна «відмовитися порушити справу» - відповідно до ст. 214 відомості мають відразу вноситися до Єдиного реєстру досудових розслідувань; на стадії досудового провадження «справа» іменується «кримінальним провадженням», лише на стадії судового провадження має місце поняття «кримінальна справа»; прокурор на стадії досудового провадження іменується процесуальний керівник тощо. Однак наведені термінологічні розбіжності не нівелюють важливості зазначених стандартів прокурорської діяльності.

²¹ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.

²² З повним текстом рішення можна ознайомитися за посиланням: <http://juris.ohchr.org/Search/Details/1715>.

розслідування й судового розгляду кримінальної справи є одним з найбільш важливих факторів, які впливають на ефективність протидії гендерно зумовленому насильству. Те, яким чином фахівці в галузі кримінального правосуддя первісно реагують на звернення жертви насильства, має вирішальне значення при визначенні потерпілим, чи брати участь у подальших правових діях або відмовитися, оскільки особа зіткнулася із грубим поведженням з боку системи кримінального правосуддя.

На прокурорах лежить особлива відповідальність, оскільки саме вони мають здійснювати нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням; від їх дій часто залежить, чи погоджується потерпіла на співпрацю зі слідством; прокурори можуть протидіяти проявам дискримінації, заснованому на стереотипних уявленнях поведженні із жертвами насильства в суді. Метою кримінального переслідування є захист жертв, притягнення винних до відповідальності й сильний сигнал суспільству, що на насильство щодо жінок і дівчаток не можна заплющувати очі. Верховенство права не може бути реалізовано, якщо безкарність характеризує реакцію системи кримінальної юстиції на насильство щодо жінок і дівчаток. Зокрема, оцінці підлягає: чи достатньо легко жінкам звернутися до прокуратури, у тому числі у сільській місцевості? Чи враховує діяльність прокуратури потреби вразливих груп (жертв домашнього насильства, торгівлі людьми, сексуального насильства тощо)? Чи ознайомлені співробітники органів прокуратури із національними, регіональними і міжнародними стандартами у сфері прав людини? Чи виділяються кошти для проведення тренінгів з гендерно чуйного підходу в роботі прокуратури? Чи забезпечують органи прокуратури належну безпеку жертвам гендерно зумовлених злочинів? Чи співпрацюють органи прокуратури із неурядовими організаціями, діяльність яких спрямована на захист прав жінок? Чи інформують органи прокуратури потерпілих і свідків про їх права і про послуги, якими вони можуть скористатися, і, якщо так, то в який спосіб? Чи є в прокуратурі спеціальний відділ з гендерно зумовлених злочинів? Чи проходять прокурори навчання зі специфіки поведження, у тому числі особливостей спілкування, із жертвами сексуального насильства, домашнього насильства, торгівлі людьми, у тому числі зі специфіки поведження із дівчатами – жертвами такого насильства? Крім того, враховується, як багато жінок – прокурорів, яким є співвідношення жінок і чоловіків, які формальні вимоги висуваються до осіб для зайняття прокурорською діяльністю. Окремо оцінюється, чи займають жінки керівні позиції в органах прокуратури. Також ставиться питання, чи висувається до прокурорів вимога виконувати обов'язки неупереджено, запобігати будь-яким проявам дискримінації на підставі політичних переконань, релігійних вірувань, етнічної належності, статі, сексуальної орієнтації тощо; чи проводяться для прокурорів тренінгів з питань дискримінації й необхідності протидії їй²³.

Прокурорам, крім іншого, слід враховувати, що є низка категорій жінок і дівчат, які можуть ставати жертвами множинної дискримінації, і тому вони становлять групи особливого ризику щодо застосування до них насильства. У 2010 році Генеральна Асамблея ООН²⁴ склала перелік таких категорій жінок і дівчат: жінки і дівчата, що належать до національних меншин (для України особливо актуальною є проблема ромської громади); жінки і дівчата з інвалідністю; безхатні жінки і дівчата; особи, що беруть участь у секс-бізнесі; літні жінки і, навпаки, молоді жінки та дівчата; біженці, внутрішньо переміщені особи, мігранти; жінки, які проживають у сільських або віддалених районах; жінки і дівчата, що перебувають у місцях позбавлення волі; жінки і дівчата, які живуть в умовах збройного конфлікту або на окупованих територіях; жінки і дівчата з ВІЛ / СНІДом; лесбійки і транссексуалки. Такі групи жінок, що стали жертвами насильства, як правило, відчувають на собі прояви відразу декількох форм дискримінації. Дискримінація за ознакою статі перетинається з дискримінацією за іншими формами «інакшості»²⁵.

²³ Gender in the Criminal Justice System Assessment Tool // Criminal Justice Assessment Toolkit United Nations. – New York, 2010.

²⁴ General Assembly resolution 65/457.

²⁵ Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences to the Preparatory Committee for the 2001 World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance on the subject of race,

Прокурорам потрібно розуміти поведінку жертв гендерно зумовленого насильства і її соціальний контекст. Зазвичай прокурори звикли мати справу із жертвами насильницьких злочинів, які хочуть справедливості і тому сповнені готовності до співпраці зі слідством. Жінки і дівчата, які постарждали від насильства чи то з боку інтимного партнера, родича чоловічої статі або незнайомої людини, не можуть вести себе як жертви інших злочинів, і прокурорам не слід очікувати від них такої звичної поведінки. Жертва гендерно зумовленого насильства може демонструвати ворожість, відмовлятися від співпраці, що часто слідчими розуміється неправильно («якщо жертва не хоче суду, то й насильства не було», «якщо жертві все одно, то чому ми маємо перейматися»). Жертва може робити суперечливі заяви, применшувати наслідки того, що сталося, замовчувати окремі факти, що прокурорами може сприйматися як свідомий обман.

Проблемою також може бути те, що жертва не довіряє або навіть боїться системи кримінального судочинства. Це може бути зумовлено тим, що вона мала негативний досвід, пов'язаний з цією системою; або ж жертва може відчувати, що до неї будуть ставитися упереджено; вона може вважати, що кримінальне переслідування їй не допоможе, тощо. Крім того, жертва, особливо коли йдеться про домашнє насильство, може боятися за долю самого правопорушника. До того ж, у випадках домашнього насильства, на відміну від інших видів злочинів, жертва може перебувати в економічній залежності від порушника; вона може бути переконана, що її обов'язок – залишитися із порушником заради дітей; вона може боятися втратити разом із дітьми місце проживання тощо. У жертви може не бути легального статусу в країні (і, відповідно, вона може боятися звертатися до органів правопорядку). Вона може не знати про можливість звернутися до соціальних служб. Їй може бути соромно, вона може боятися осуду з боку суспільства, з боку членів своєї родини, друзів, знайомих. Сім'я, друзі і навіть діти можуть тиснути на жертву насильства, щоб вона припинила справу проти порушника. Жертва може боятися залишитися без чоловіка, якщо вона продовжить переслідування. Крім того, дії проти чоловіка або іншого родича можуть суперечити релігійним переконанням жертви.

Ці та інші обставини значно ускладнюють роботу слідчих і прокурорів, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, а також представляють публічне обвинувачення в суді. Серед рекомендацій ведення таких кримінальних проваджень можна виділити такі:

- необхідно ставитися до жертв люб'язно, поважати їх гідність, з повагою відноситися до пережитої ними ситуації і страждань, яких вони зазнали;
- слід надати жертві усю необхідну інформацію (щодо можливості звернутися до соціальних служб, відповідних громадських організацій; щодо процесуальних особливостей ведення справи; щодо можливості подати цивільний позов про відшкодування завданих збитків та ін.);
- забезпечити, за бажанням жертви, можливість спілкування із слідчими за участі адвоката жертви або її родичів, друзів (якщо жертві так легше впоратися із негативними емоціями і вона потребує відповідної підтримки);
- слід ретельно продумати місце для спілкування із жертвою – оптимально, щоб це було нейтральне місце (в жодному разі не місце, де порушник має доступ до жертви), де жертва відчуває себе комфортно і у безпеці;
- якщо для спілкування із жертвою необхідна участь перекладача, слід переконатися у його компетентності, оскільки помилки у перекладі можуть негативно вплинути на ефективність ведення справи;
- підготувати жертву до судового процесу, пояснити її роль в ньому, які процесуальні дії будуть відбуватися, оскільки жертва, скоріше за все, незнайома з особливостями роботи судової системи; пояснити, що між початком досудового розслідування і судовим процесом може пройти доволі значний проміжок часу;

- важливо пояснити, чому важлива її участь в процесі, в жодному разі не засуджувати її, не давати оцінок її діям;
- слід намагатися забезпечити можливість спілкування жертви із слідчим і прокурором жіночої статі, якщо це об'єктивно можливо;
- під час допиту жертви необхідно використовувати короткі речення, зрозумілі формулювання, використовувати актив, а не пасив (замість «Вас було побито цим чоловіком?», краще запитати: «Цей чоловік побив Вас?»), стверджувальні формулювання («Ви розповіли про це комусь?»), а не заперечувальні («Ви про це нікому не розповіли, чи не так?»), мати контакт очима, демонструвати інтерес до відповідей; не пропонувати гіпотетичних ситуацій (якби у Вас була можливість, то Ви б...), не тиснути; перед початком спілкування представитися, називаючи своє ім'я (а не тільки прізвище і посаду)²⁶.

На роль прокурорів у забезпеченні прав жінок звернув увагу і КЛДЖ у своїй Загальній рекомендації щодо доступу жінок до правосуддя. Ним зокрема рекомендовано державам-членам:

- вживати ефективних заходів по захисту жінок від вторинної віктимізації у їхній взаємодії з правоохоронними та судовими органами. Розглянути створення спеціалізованих гендерних департаментів у системі правоохоронних органів, системі виконання покарань та прокуратурі;
- використовувати підхід конфіденційності та гендерної чутливості для уникнення стигматизації під час усіх судових процесів, включаючи вторинну віктимізацію у справах про насилля в ході допитів, збору доказів та інших процедур, пов'язаних з розслідуванням;
- вдосконалити своє кримінальне судочинство у відповідь на домашнє насильство, що може бути зроблене через записи екстрених викликів, збору фото-доказів знищення майна, а також ознак насилля; і повідомлень лікарів чи соціальних працівників, які можуть показати яким чином насильство, навіть якщо воно було здійснене без свідків, має істотний вплив на фізичне, ментальне чи соціальне здоров'я жертв;
- вживати заходів для гарантування того, що жінки не піддаються невинуватим затримкам при зверненні за захистом і що усі справи щодо дискримінації на підставі гендеру в рамках кримінального законодавства, включаючи насильство, розглядаються своєчасно та безсторонньо (п. 51) тощо.

Комітет також відзначив, що прокурори, працівники правоохоронних органів та інші особи часто дозволяють стереотипам впливати на розслідування та судові процеси, особливо у випадках насильства, що базується на гендері, стереотипам, які підривають скарги жертв/постраждалих і водночас підтримують захист, що виступає на стороні потенційного порушника. Стереотипізація, таким чином, проникає як у фазу розслідування, так і в судовий розгляд, і в результаті відображається в оформленому судовому рішенні (п. 27). У зв'язку із цим він закликав держави-члени забезпечити підвищення спроможності суддів, прокурорів, правників та працівників правоохоронних органів у застосуванні міжнародних правових інструментів прав людини, включаючи Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та практику Комітету та на застосуванні законодавства, яке забороняє дискримінацію по відношенню до жінок (п. 29).

Законодавство України покладає на прокурорів обов'язок вдосконалювати свій професійний рівень та з цією метою підвищувати кваліфікацію (ч. 2 ст. 19 Закону про прокуратуру. Така періодична підготовка, здійснювана Національною академією прокуратури України (ст. 80 Закону), має включати в себе ознайомлення прокурорів із особливою роллю прокуратури у захисті прав жінок, основними проблемними сферами реалізації жінками своїх прав і інтересів тощо. На основі посібника розроблено план проведення тренінгів для прокурорів за проблематикою захисту прав жінок і окремо за проблематикою домашнього і гендерно зумовленого насильства (див. додаток б).

Частина I. Доступність правосуддя в Україні

²⁶ Handbook on effective prosecution responses to violence against women and girls / UNITED NATIONS. – New York, 2014.

У цій частині надається загальне поняття доступності правосуддя і розкривається важливість цієї концепції для роботи суддів і прокурорів. Наведено законодавче закріплення гарантій доступності правосуддя в законодавстві України. Окрему увагу приділено проблемі доступності правосуддя для жінок в конфліктний і пост конфліктний період.

1.1. Доступність правосуддя як гарантія забезпечення гендерної рівності.

Доступність правосуддя є однією з основоположних вимог верховенства права, критичним елементом належно функціонуючої демократії, важливою передумовою ефективності прав людини й одночасно – надійним інструментом їх реалізації²⁷. Окремі автори небезпідставно зауважують, що «доступ до правосуддя» є поняттям, яке позначає концепцію, що вказує на ідеальну ситуацію. На зразок щастя, доступ до правосуддя є чимось, до чого більшість людей прагне, але ніхто не може чітко пояснити, що це²⁸. Однак якщо щастя – це лише відчуття, доступність правосуддя є юридичною вимогою, яка включає в себе відповідні елементи, такі як підконтрольність, надання засобів правового захисту, компетентність, ефективність, економічна і фізична доступність та ін.

Якщо узагальнити представлені на сьогодні в юридичній літературі підходи, то *доступність правосуддя можна визначити як здатність людей, у тому числі осіб, що належать до груп, які перебувають у несприятливому становищі, відшукувати й здобувати засоби захисту своїх прав через формальні й неформальні інструменти здійснення правосуддя, згідно із визнаними стандартами прав людини, без зазнавання юридичних, процедурних, соціально-економічних або культурних бар'єрів*. Вимога рівності, і зокрема гендерної рівності, – в центрі осмислення, забезпечення і реалізації права на правосуддя²⁹.

Гендерна дискримінація (дискримінація за ознакою статі і за ознакою гендерної ідентичності) в різних її проявах може виступати суттєвим бар'єром у забезпеченні доступності правосуддя: сьогодні на рівні міжнародного експертного середовища, європейських та інших регіональних організацій, судових інституцій все більша увага приділяється проблемам впливу гендерних стереотипів на здійснення правосуддя, необхідності формування в суддів вміння ідентифікувати випадки гендерної дискримінації й належним чином за допомогою юридичних засобів на них реагувати.

Жінкам часто складніше, аніж чоловікам, отримати доступ до системи правосуддя. Це може бути результатом дискримінаційних норм і практик у сфері правосуддя і суспільства в цілому; або причиною може виступати недостатня обізнаність з боку жінок і з боку всіх учасників судового процесу. Крім того, часто причиною виступає те, що загрози, яким піддаються жінки, не є пріоритетними для органів охорони правопорядку. Такі загрози набувають ще більш яскраво виражений характер в конфліктних і постконфліктних умовах. Як свого часу зазначила Ясмін Шериф, Старший радник з питань верховенства права, правосуддя і безпеки UNDP, «жінки і дівчатка несуть нерівний тягар насильства і труднощів в період кризи. Згвалтування та інші форми насильства за ознакою статі стають засобом ведення війни, а культура насильства в домашній сфері продовжує існувати ще довгий час після того, як конфлікт припинився. Там, де на якийсь проміжок часу суспільство відмовилось від верховенства права, доступу до правосуддя і прав людини, безкарність стає нормою. Відновлення системи правосуддя в таких умовах є надзвичайно складним завданням, і гендерна справедливість стає особливо складно досяжною»³⁰. Слід

²⁷ Handbook on European law relating to access to justice. – P. 16.

²⁸ Stefan Wrbka, Steven van Uytsel, and Mathias M. Siems. Access to justice and collective actions: 'Florence' and beyond. – P. 1-2.

²⁹ Можна запропонувати різні критерії, спрямовані на визначення рівня доступності правосуддя і гендерної рівності в конкретній державі. У цьому аспекті інтерес представляють різноманітні рейтинги держав. Їх результати для України (The World Justice Project Rule of Law Index 2016: 78 місце серед 113 країн / http://worldjusticeproject.org/sites/default/files/media/wjp_rule_of_law_index_2016.pdf; The Global Gender Gap Report 2016 : 69 місце із 144 країн / www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2016/; Індекс гендерної нерівності 2015 року: 83-тє місце зі 150 країн / <http://hdr.undp.org/en/content/table-4-gender-inequality-index>) свідчать про недостатні зусилля України в просуванні гендерної рівності і недискримінації у найбільш важливих сферах суспільного життя.

³⁰ "The role of the judiciary in promoting gender justice in Africa" / Accra, Ghana. 19-21 November 2008 // Report of the Partners for Gender Justice Conference hosted by the Judicial Service of Ghana. – P. 7.

зазначити, що саме на такий аспект проблеми як забезпечення прав жінок в умовах збройного конфлікту, який триває на Сході України, особливу увагу звернули і громадські організації, якими було подано альтернативні доповіді до Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок під час розгляду Комітетом Восьмої періодичної доповіді України³¹. У зв'язку із цим даному питанню нами присвячено окремий підрозділ.

1.2. Доступність правосуддя для жінок в умовах збройного конфлікту і в пост-конфліктний період. З моменту початку збройного конфлікту на території України навесні 2014 року міжнародні і національні правозахисні організації фіксують значні порушення прав людини на сході країни. Відсутність безпеки й інтенсивні бойові дії призвели до відсутності реального захисту осіб, які перебувають на непідконтрольній Україні території, а також на українській території, що межує із зоною зіткнення. Має місце ціла низка проблем, пов'язаних із захистом прав людини і прав жінок, зокрема; перед населенням, що проживає у Донецькій та Луганській областях, постають значні труднощі, пов'язані з доступом до судів і органів прокуратури, розташованих на територіях, підконтрольних уряду, у тому числі через втрату або знищення матеріалів справ до та під час процесу переміщення або зміни територіальної підсудності чи підслідності зазначених органів. Часто особи, які проживають на непідконтрольних уряду територіях, змушені долати великі відстані ураженими конфліктом територіями, щоб подати позовні заяви або бути присутніми на судових засіданнях на підконтрольних уряду територіях³².

Слід зазначити, що збройні конфлікти, безумовно, зачіпають як жінок, так і чоловіків, але жінки в умовах таких конфліктів, а також після їх завершення стикаються з низкою додаткових проблем, з якими не стикаються чоловіки. Йдеться, перш за все, про сексуальне і фізичне насильство. Загально визнано, що ризики гендерно зумовленого насильства зростають в умовах військових дій та гуманітарної кризи³³. Крім того, міжнародні експерти звертають увагу на те, що жінки в умовах конфлікту сприймаються зазвичай як такі, що виконують другорядну роль у суспільстві. Також слід відзначити, що у пост-конфліктний період зростає рівень домашнього насильства, жертвами якого у переважній більшості випадків виступають жінки.

Насильство щодо жінок. Спостерігачі, які виїжджають на територію, що межують із лінією зіткнення, а також до окупованих територій, вказують, серед іншого, на те, що інформація про інциденти гендерно-обумовленого, зокрема, сексуального, насильства вкрай обмежена, адже її складно перевірити. Оскільки правоохоронні служби не мають достатніх ресурсів розслідувати подібні справи, жертви рідко звертаються за допомогою. При цьому наголошується, що повідомлення про катування та жорстоке поводження розслідуються вкрай рідко. Є всього лише кілька прикладів притягнення до відповідальності за порушення, вчинені представниками правоохоронних органів. Зафіксовано випадки, коли судді ігнорують чи відхиляють скарги жертв катування³⁴. Одна з десяти постраждалих не зверталася до правоохоронців, через побоювання можливості подальшого насильства. Кілька жінок повідомили, що мали намір звернутися до правоохоронців після пережитого досвіду насильства, але їм відмовили або не прийняли заяву, кримінальні провадження не були ініційовані або не отримали подальшого розвитку³⁵.

Також увагу громадськості до себе привернула справа про зґвалтування неповнолітньої дівчини учасником антитерористичної операції. Причиною підвищеної уваги став надзвичайно м'який вирок, винесений судом. Судом було встановлено, що 09.07.2015 р. о 2.00 обвинувачений,

³¹ http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2fUKR%2f8&Lang=en/

³² Тематичний звіт. Доступ до правосуддя в контексті конфлікту в Україні. Грудень 2015. – Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні 2015 // <http://www.osce.org/uk/ukraine-smm/212321?download=true>.

³³ Герасименко Г. Гендерно обумовлене насильство в умовах конфлікту: результати соціологічного дослідження в п'яти регіонах Східної України // <http://www.razumkov.org.ua/upload/Gender-FINAL-S.pdf>.

³⁴ Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 лютого – 15 травня 2016 р //

http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/Ukraine_14th_HRMMU_Report_UKRANIAN.pdf.

³⁵ Гендерно-обумовлене насильство в регіонах, які постраждали від конфлікту звіт за результатами дослідження. – Український центр соціальних реформ. – Київ, 2015 //

https://www.humanitarianresponse.info/ru/system/files/documents/files/final_ukr_report.pdf.

перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, йдучи по вулиці разом з неповнолітньою потерпілою, застосовуючи до неї фізичне і психологічне насильство, подолав її опір, і всупереч її волі задовольнив свою статеву пристрасть неприродним способом. До згвалтування потерпіла статевим життям не жила. При цьому обвинувачений, не визнаючи в суді своєї вини, вказав, що «коли він запропонував потерпілій вступити в статеві відносини, вона конкретної погоджувальної відповіді не дала, але і не відмовилась і все таки пішла з ним», що, на його думку, повністю виправдовує його дії. Суд визнав обвинуваченого винним. Але при цьому як на обставину, що пом'якшує покарання, суд вказав на його участь в Антитерористичній операції на Сході країни. В результаті судом за згвалтування неповнолітньої особи неприродним способом було призначено покарання у вигляді 4 років умовно (!). Також було присуджено стягнути з обвинуваченого моральну шкоду в розмірі 3000 грн. (приблизно 110 євро) (вирок Іванківського районного суду Київської області від 10.06.2016 р. у справі № 366/2351/15-к³⁶). Прокуратурою було подано апеляційну скаргу на вирок суду (на момент підготовки посібника інформації про результати апеляційного розгляду невідомі).

В цілому, і наведена справа є лише одним із проявів цього, експертами відзначається низька обізнаність та розуміння представниками сфери правосуддя проблем гендерно-зумовленого насильства, з яким стикаються жінки. У зоні конфлікту ця проблема загострюється через відсутність механізмів реагування, фіксації та надання відповідної допомоги жертвам гендерно-зумовленого насильства.

Національне законодавство. 12 серпня 2014 року було прийнято Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» від 12.08.2014 р. № 1632-VII³⁷, який визначає заходи правового реагування в районі проведення АТО і спрямований на забезпечення доступу громадян та юридичних осіб до суду. Даним Законом визначені особливості кримінальних проваджень в зоні АТО, зокрема у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя окремими судами в районі проведення АТО було запропоновано змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим в районі проведення АТО судам.

Слід також звернути увагу на те, що Закон про прокуратуру був доповнений положеннями щодо утворення військових прокуратур (ст. 13). Говорячи про особливості кримінальних проваджень в зоні АТО, окремо слід підкреслити те, що в Законі України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV³⁸, після початку військових дій на території України з'явилась ст. 14, яка зазнала серйозної критики з боку правозахисників і яка містить положення про те, що у районі проведення АТО можуть вводитися тимчасово обмеження прав і свобод громадян, зокрема, здійснюватися превентивне затримання осіб, причетних до терористичної діяльності, на строк понад 72 години, але не більше ніж на 30 діб. Превентивне затримання здійснюється за вмотивованим рішенням начальника Головного управління Служби безпеки України або начальника територіального органу Національної поліції за згодою прокурора та без ухвали слідчого судді, суду³⁹.

Крім того, Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції» від 12.08.2014 р. № 1631-VII⁴⁰ КПК України було доповнено ст. 615, яка встановлює особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції.

Міжнародні й регіональні стандарти. На сьогодні вироблено низку міжнародних і регіональних стандартів захисту прав жінок в умовах конфлікту і в пост-конфліктний період. Йдеться в першу чергу про Загальні рекомендації Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок

³⁶ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58249890>.

³⁷ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1632-18>.

³⁸ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>.

³⁹ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1038-14>.

⁴⁰ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1631-18>.

№ 30 «Роль жінок у попередженні конфліктів, жінки під час конфліктних та постконфліктних ситуаціях» та Резолюції ООН 1325 «Жінки, мир, безпека».

Серед рекомендацій КЛДЖ особливу увагу хочемо звернути на моменти, які є особливо важливими в роботі суддів і прокурорів:

- необхідно використовувати гендерні фактори (наприклад, участь жінок-слідчих) при проведенні розслідувань у період конфлікту і в постконфліктний період з метою забезпечення виявлення і прийняття заходів щодо порушень з боку державних і недержавних суб'єктів (п. 17 Загальних рекомендацій КЛДЖ № 30 «Роль жінок у попередженні конфліктів, жінки під час конфліктних та постконфліктних ситуаціях»); як зазначають експерти, жінки не обов'язково краще, ніж чоловіки, розслідують і розглядають справи про гендерно зумовлене насильство, але гендерний баланс створює умови для того, щоб жертви насильства почували себе комфортніше⁴¹;

- слід забезпечити, щоб жінки, свобода яких обмежується, утримувалися окремо від чоловіків і нагляд за ними здійснювали також жінки; мають бути забезпечені необхідні санітарні умови; обшук жінок мають здійснювати також жінки (п. 21);

- на державах-учасницях лежить обов'язок щодо запобігання, розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, гендерно зумовленим і сексуальним насильством, а також щодо покарання за їх вчинення (п. 23).

Крім того, державам, серед іншого, рекомендовано:

- виробляти процедури розслідування, розроблені з урахуванням гендерних аспектів, з метою усунення насильства за ознакою статі, особливо сексуального насильства;

- організувати підготовку з гендерної тематики та розробляти кодекси поведінки та правила для співробітників поліції і військовослужбовців, включаючи миротворців;

- розвивати потенціал судових органів, в тому числі в контексті механізмів правосуддя перехідного періоду, з метою забезпечити їх незалежність, неупередженість та сумлінність;

- здійснювати збір даних щодо частоти і поширеності насильства за ознакою статі, особливо сексуального насильства, в різних умовах і по відношенню до різних категорій жінок;

- вживати заходи для забезпечення попередження, припинення, розслідування та покарання за всіма випадками, пов'язаними з торгівлею людьми і відповідними порушеннями прав людини, і вживати конкретні заходи щодо захисту жінок і дівчат, включаючи внутрішньо переміщених осіб і біженців;

- забезпечити, щоб підтримка процесів примирення не призводила до загальної амністії осіб, винних у порушенні прав людини, особливо в сексуальному насильстві щодо жінок і дівчат, і щоб ці процеси доповнювали зусилля по боротьбі з безкарністю за такі злочини;

- підвищити ефективність притягнення до кримінальної відповідальності, розширення можливостей співробітників органів безпеки, медичних працівників і персоналу судових органів щодо збору та збереження доказів у справах про сексуальне насильство в конфліктних і постконфліктних ситуаціях. У свою чергу, Верховний комісар ООН у відповідному керівництві вказує на необхідність прийняття адекватних процесуальних правил щодо доведення фактів сексуального насильства в зоні конфлікту, розуміючи, що в таких умовах такі факти складно доводити⁴², тобто йдеться про більш низький стандарт доведення⁴³;

- розширювати для жінок доступ до правосуддя, в тому числі за допомогою надання жінкам правової допомоги й створення спеціалізованих судів, таких як суди у справах про домашнє

⁴¹ Human Rights Watch, *Shattered Lives: sexual violence during the Rwandan genocide and its aftermath* 4 (1996), <http://hrw.org/reports/1996/Rwanda.htm>. Можна навести приклади із вітчизняної судової практики: так, в одній із кримінальних справ жінка заявила у міліцію лише про факт крадіжки, а про звалтування не повідомляла, оскільки за її словами: «коли повідомляла про факт пограбування, оскільки при відібранні пояснень у райвідділі серед працівників були лише чоловіки, не могла пересилити відчуття сорому» (див. вирок Галицького районного суду м. Львова від 26.12.2013 р. у справі № 461/3105/13к // <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36504599>).

⁴² Guidance Note of the Secretary-General on Reparations for Conflict-related Sexual Violence / June 2014 // United Nations.

⁴³ See *Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo: Decision establishing the principles and procedures to be applied to reparations*, ICC-01/04-01/06-2904, Trial Chamber I, 7 August 2012, para. 253 (currently on appeal).

насильство і у сімейних справах, організувати роботу виїзних судів в таборах і поселеннях і віддалених районах і забезпечувати належний захист потерпілих і свідків, включаючи гарантії нерозголошення їх персональних даних та надання їм притулків. Крім того, практикуються моделі «суто жіночих» судових слухань для створення більш комфортної атмосфери для жінки, яка стала жертвою гендерно зумовленого насильства.

Слід зазначити, що в Україні розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 113-р затверджено Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року⁴⁴. Ним, зокрема, передбачено необхідність:

- розроблення навчальних програм із впровадження резолюції Ради Безпеки ООН 1325, гендерних аспектів вимушеного переселення, роззброєння, медіації, демобілізації, реінтеграції, доступу до правосуддя з метою їх подальшого включення до навчальних планів вищих навчальних закладів системи безпеки та оборони, а також до програм курсів підвищення кваліфікації;

- проведення навчань військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, у тому числі керівного складу, щодо застосування позитивних дій у діяльності правоохоронних органів, Збройних Сил, а також з питань протидії сексуальному насильству в умовах конфліктів, порядку здійснення захисних та реабілітаційних заходів для жінок, постраждалих від конфліктних та кризових ситуацій, протидії поширенню ВІЛ/СНІДу;

- проведення кримінального розслідування та переслідування осіб, винних у скоєнні злочинів щодо жінок і дівчат, які стали жертвами насильства;

- удосконалення механізму звітності про випадки сексуального насильства.

Частина II. Міжнародні зобов'язання України в сфері захисту прав жінок

Міжнародні стандарти прав людини, закріплені у міжнародних договорах, ратифікованих Україною, виступають обов'язковим джерелом права, тобто на їх підставі може здійснюватися врегулювання суспільних відносин всередині країни, вони можуть виступати безпосередньою основою вирішення справи. Положення міжнародних договорів не тільки мають використовуватися для додаткової аргументації правової позиції у справі, але й наділені пріоритетом перед національним законодавством у разі колізії. Крім того, праволюдний підхід (human rights approach) вимагає того, щоб відповідні положення виступали головним орієнтиром в роботі судових і правоохоронних органів, незалежно від того, чи ратифіковано той чи інший конкретний документ. Іншими словами, агенти держави не повинні використовувати відсутність ратифікації або посилення на абстрактність положень міжнародних документів чи їх суперечність внутрішньому законодавству як підставу для того, щоб не прагнути до максимального втілення міжнародних і регіональних стандартів захисту прав людини у своїй повсякденній діяльності. Водночас слід визнати, що у низці випадків судді і прокурори опиняються в ситуації, коли така реалізація можлива лише після того, як відповідні кроки будуть здійснені законодавцем (наприклад, криміналізація окремих видів гендерно зумовленого насильства, як це передбачено Стамбульською конвенцією). Однак коло таких випадків є обмеженим. У цілому, міжнародні і регіональні стандарти захисту прав людини, втілення гендерної рівності мають слугувати керівним принципом в їх роботі.

Також слід враховувати, що положення міжнародних і регіональних договорів у сфері захисту прав людини отримують розвиток у рішеннях відповідних міжнародних і регіональних інституцій – Комітети ООН, Європейський суд з прав людини, Суд Справедливості Європейського Союзу. Обізнаність із практикою цих інституцій збагачує суддів і прокурорів знанням конкретних моделей поведінки, озброює інформацією про належні й неналежні практики (good and bad), механізми втілення тих чи інших положень міжнародних і регіональних документів, надає уявлення про правильне їх розуміння і сферу дії, існуючі підходи до їх застосування при вирішенні конкретних справ.

⁴⁴ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80>.

2.1. Міжнародні договори як джерело права при вирішенні справ, пов'язаних із реалізацією прав жінок. Декларація про державний суверенітет України проголошує, що «Україна визнає... пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» (ч. 3 ст. X)⁴⁵. На конституційному рівні також передбачено, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України» (ст. 9 Конституції України).

Більш докладно статус міжнародних угод визначено у ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV⁴⁶, яка, зокрема, вказує: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

З наведеного вбачається, що *норми чинних міжнародних договорів України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і мають більшу юридичну силу щодо всіх інших актів українського законодавства.* Цей принцип підтверджується також ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р.⁴⁷ (до якої приєдналася й Україна): «Учасник не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»⁴⁸. Наведений принцип відображено також у процесуальному законодавстві України (ст. 9 КПК України, ст. 8 ЦПК України, ст.ст. 5, 9 КАСУ, ст. 4 ГПК України). Обов'язок керуватися у своїй діяльності міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, для суддів передбачена також ст. 2 Закону про судоустрій, для прокурорів – ст. 4 Закону про прокуратуру.

Отже, і для суддів, і для прокурорів важливо пам'ятати: положення міжнародних і регіональних договорів, ратифікованих Верховною Радою України (основні із них, в яких безпосередньо закріплено стандарти захисту прав жінок, див. у додатку б), виступають обов'язковим джерелом права в Україні (сторони спору можуть посилається на них безпосередньо для відстоювання своїх прав, правозастосовні органи, у першу чергу суди, мають звертатися до їх тексту для аргументації своєї позиції у справі). Крім того, **у разі виявлення колізії між актом національного законодавства і положенням ратифікованого договору, пріоритет має бути надано останньому.**

Прикладом може слугувати встановлена законодавством України заборона направляти вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, у відрядження, незалежно від наявності згоди жінки поїхати у таке відрядження (ст. 176 КЗпП). У свою чергу, ст. 41 КУпАП встановлює штраф за порушення законодавства про працю для роботодавця у розмірі від 30 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (від 510 до 1700 грн.). В одній із справ жінка звернулася до суду із позовом до свого роботодавця з вимогою допустити її до поїздок у відрядження. У позові вона зазначила, що працює бортпровідницею-інструктором. 8 лютого 2015 року в неї народився син, після чого вона скористалася правом на відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею 3 років. 22 лютого 2016 року вона перервала відпустку (ця можливість також гарантована чинним законодавством України) і вийшла на роботу. Однак роботодавець, керуючись ст. 176 КЗпП, не допускає її до відряджень, поїздки в які становлять основний обсяг її трудових обов'язків. Роботодавець, виступаючи відповідачем у справі, позов підтримав, вказавши, що не має заперечень проти його задоволення. Крім того, жінка в суді також зазначила, що догляд за дитиною здійснює її чоловік, оскільки після її виходу на роботу, відпусткою для догляду за

⁴⁵ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

⁴⁶ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.

⁴⁷ http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

⁴⁸ Див. також: Співвідношення міжнародного і національного права // Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. [текст] / За ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014.

дитиною до 3 років скористався він. Але суд у задоволенні позову відмовив, вказавши, що ст. 176 КЗпП має імперативний характер, а дитина позивачки ще не досягла трирічного віку. Той факт, що із дитиною перебуває чоловік, на думку суду, «не має жодного юридичного значення». Більше того, суд звинуватив жінку у тому, що вона зловживає своїм правом на звернення до суду, оскільки існує чіткий припис закону, який встановлює заборону⁴⁹.

У даному разі суд порушив гарантії доступності правосуддя для жінок. При розгляді наведеної справи суд міг звернутися до положень Конституції, які гарантують рівність прав чоловіків і жінок, Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка, зокрема, передбачає обов'язок Держав-учасниць вживати відповідні заходи для ліквідації дискримінації щодо жінок у галузі зайнятості, з тим щоб забезпечити на основі рівності чоловіків і жінок рівні права, зокрема, право на вільний вибір професії чи роду роботи (п. «с» ч. 1 ст. 11 Конвенції), практики Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, який в одному зі своїх рішень вказував, що подібне законодавство (йшлося про заборону окремих видів робіт для жінок) «відображає стійкі стереотипи щодо ролей і обов'язків жінок і чоловіків у родині й в суспільстві, які сприяють збереженню традиційних ролей жінок як матерів і дружин, підривають соціальний статус жінок і їх освітні й професійні перспективи»⁵⁰, антидискримінаційного законодавства України, у тому числі Закону про забезпечення рівних прав, який передбачає, що державна політика має бути спрямована на забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків (ст. 3). Крім того, суд мав врахувати, що заборона на направлення жінок із дітьми у відрядження, передбачена ст. 176 КЗпП, була встановлена у 1971 р. З того моменту відбулися суттєві зміни соціальних та ціннісних стандартів суспільства, і, відповідно, ст. 176 КЗпП має тлумачитися у світлі цих нових стандартів: жінок, які мають дітей віком до трьох років, заборонено направляти у відрядження *за відсутності їх згоди на це*.

2.2. Значення рішень міжнародних і регіональних судових інституцій для вирішення справ, пов'язаних із гендерною дискримінацією. Рішення міжнародних і регіональних судових інституцій (Комітет ООН з прав людини, КЛДЖ, ЄСПЛ, Суд ЄС тощо) мають різне юридичне значення для національної правової системи України, і, відповідно, ступінь обов'язковості їх врахування при вирішенні відповідних справ судами України також буде неоднаковою.

Так, найбільшу юридичну силу серед вказаних судових інституцій мають рішення ЄСПЛ. Як відомо, текст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є доволі лаконічним. Зміст і значення її приписів великою мірою розкривається саме у практиці ЄСПЛ. В Україні ухвалено один із найпрогресивніших у цьому відношенні закон – Закон України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV⁵¹, який у статті 17 прямо закріплює, що «Суди застосовують Конвенцію та практику Суду як джерела права»⁵². Висловлений законодавцем підхід підкреслює, що фундаментальні права людини і основні свободи, які гарантуються Європейською конвенцією, підлягають тлумаченню і застосуванню у національній правовій системі з урахуванням прецедентної практики ЄСПЛ, а у більш широкому контексті – мають бути реалізовані в обсязі стандартів, вироблених ЄСПЛ.

Отже, держави-учасниці Конвенції повинні брати до уваги не лише ті рішення ЄСПЛ, які винесено щодо цієї конкретної держави, але й рішення, винесені відносно третіх країн, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему і правозастосовну практику⁵³. Рішення ЄСПЛ повинні бути

⁴⁹ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57237515>.

⁵⁰ Рішення Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок у справі Світлана Медведєва проти Російської Федерації від 25 лютого 2016 року // http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CEDAW%2fC%2f63%2fD%2f60%2f2013&Lang=en.

⁵¹ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

⁵² <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/annot/3477-15>.

⁵³ Беяневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини / Беяневич О. А. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Сер. Юридичні науки. – 2009. – № 81. – С. 32-38.

стимулом для держав-учасниць до змін їх законодавства та правозастосовної практики для того, щоб цими державами не порушувались права людини і щоб у майбутньому відносно них не було винесено рішення у справах, що стосуються тих самих або подібних питань⁵⁴. Більше того, Пленум Верховного Суду України в постанові «Про судові рішення у цивільній справі» окремо підкреслює, що «у мотивувальній частині кожного рішення ... у разі необхідності мають бути посилення на Конвенцію та рішення Європейського суду з прав людини»⁵⁵.

Це вимагає від суддів і прокурорів бути ознайомленими із прецедентними рішеннями ЄСПЛ і керуватися ними у своїй діяльності⁵⁶. Наголосимо, що йдеться як про рішення щодо України, так і рішення щодо інших країн, оскільки проблемні питання, що розглядаються судом у цих рішеннях, часто є актуальними і для українського суспільства також.

У судовій практиці України є позитивні приклади звернення суду до прецедентної практики ЄСПЛ у питаннях щодо забезпечення гендерної рівності і недискримінації за ознакою статі. Так, наприклад, в одній зі справ чоловік звернувся до суду із вимогою визнати дії Державної прикордонної служби України (ДПС України) протиправними. Позивач працював за контрактом у ДПС України на посаді старшого офіцера. З 13.10.2014 р. по 28.09.2015 р. він перебував у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. 24 вересня 2015 р. він звернувся із заявою про надання йому відпустки до досягнення дитиною шести років у зв'язку із тим, що дитина потребує догляду за станом здоров'я. Відповідач відмовив у наданні такої відпустки, посилаючись на Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», який гарантує право скористатися такою відпусткою тільки військовослужбовцям-жінкам (у чинній редакції Закону ця норма зберігається). Суд задовольнив позов, посилаючись на рішення ЄСПЛ у справі «К. Маркін проти Російської Федерації», в якому, серед іншого, зазначено, що «гендерні стереотипи, які диктують сприйняття жінки як особи, яка здебільшого піклується про дітей, а чоловіка як годувальника, самі по собі не можуть становити достатнє виправдання різниці у поводженні, також як і інші стереотипи, пов'язані з расою, походженням, кольором шкіри або сексуальною орієнтацією». Суд також посилався на принцип рівності жінок і чоловіків, закріплений у Конституції України. Це дозволило суду обґрунтувати висновок, що припис Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» суперечить міжнародним актам і Конституції України, а тому не повинен застосовуватися⁵⁷.

Щодо рішень Суду ЄС, то увага до них в Україні має зростати з огляду на євроінтеграційні прагнення України. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (Закон України про ратифікацію від 16.09.2014 р. № 1678-VII⁵⁸) вказує, серед іншого, на зобов'язання Сторін посилити діалог та співробітництво щодо забезпечення гендерної рівності та недискримінації (ст. 419). ЄС полегшує завдання тим, що надає низку стандартів, моделей регулювання відповідних сфер відносин, успішних практик. Україна може використати вже здобутий європейськими державами досвід, щоб уникнути тих помилок, які були на їх шляху.

Слід зазначити, що Директиви ЄС⁵⁹ носять доволі загальний характер. Тому Україні важливо враховувати й той факт, що значний розвиток і реальне життя Директиви ЄС отримують в практиці Суду ЄС, яка має прецедентний характер. Й ті правові позиції, й закладений в ній підхід до сутнісного, а не формального застосування директив, мають бути сприйняті Україною. Причому

⁵⁴ Юдківська Г. Ю. Еволюція ролі Європейського суду на шляху до процедуралізації фундаментальних прав / Юдківська Г. Ю. // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 7. – С. 19-22.

⁵⁵ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» // Вісник Верховного Суду України. – 2010. – № 1. – Стор. 4.

⁵⁶ Див. Огляд рішень ЄСПЛ у справах із захисту прав жінок у Загальній частині цього посібника. Див. також Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків, 2016.

⁵⁷ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52810098>.

⁵⁸ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

⁵⁹ Перелік основних директив ЄС у сфері забезпечення гендерної рівності див. у додатку 7.

з тієї ж практики Суду Справедливості⁶⁰ видно, наскільки важливо витримати розумний баланс у прагненні до забезпечення прав жінок, просуванні до гендерної рівності, щоб забезпечення гендерної рівності не замінялося патерналістським підходом до жінок. Судді і прокурори можуть використовувати правові позиції Суду ЄС для посилення своєї аргументації⁶¹.

Про значення практики КЛДЖ для національної правової системи див. наступний підрозділ.

2.3. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: статус і практика застосування в Україні. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок⁶² (прийнята 18 грудня 1979 р., набрала чинності 3 вересня 1981 р.)⁶³. Українською РСР Конвенцію було підписано 17 липня 1980 р. й ратифіковано 12 березня 1981 р. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 р. № 1543-ХІІ⁶⁴ Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України.

Конвенція, як і інші ратифіковані міжнародні договори, є частиною національного законодавства України, має обов'язкову юридичну силу, може використовуватися учасниками судового процесу для обґрунтування своєї позиції, а судом – для аргументації рішення. Той факт, що відповідна сфера відносин врегульована внутрішнім законодавством (законами і підзаконними актами), не є підставою для того, щоб суд (і прокурори) не зверталися до положень Конвенції. Її значення при розгляді справ має проявлятися у тому, що:

внутрішнє законодавство має тлумачитись крізь призму Конвенції; у тих випадках, де норма допускає різні трактування, їй має бути надано значення, яке максимально відповідає Конвенції та іншим міжнародним стандартам прав людини;

положення Конвенції можуть використовуватись для додаткової аргументації позиції сторони обвинувачення у справі в особі прокурора або аргументації судового рішення, навіть якщо внутрішнє законодавство повністю врегулює ситуацію;

положення Конвенції можуть слугувати безпосередньою основою вирішення справи у разі «мовчання законодавця»;

у разі якщо акти внутрішнього законодавства суперечать Конвенції, застосуванню підлягає Конвенція.

Характеристику основних положень Конвенції наведено у загальній частині посібника (див. підрозд. 1.2 загальної частини посібника).

Окрім самого тексту Конвенції, державі в особі її органів необхідно враховувати рекомендації, висловлені КЛДЖ за результатом розгляду періодичних доповідей України щодо виконання Конвенції. Первісну доповідь України було розглянуто Комітетом ще у 1983 році. На момент підготовки цього посібника Комітетом розглядається Восьма періодична доповідь України.

Питання щодо використання тексту Конвенції під час розгляду конкретних судових спорів ставилося членами КЛДЖ ще під час розгляду Первісної доповіді України (п. 160)⁶⁵, й надалі для КЛДЖ цей аспект завжди становить інтерес. Крім того, КЛДЖ не один раз звертав увагу України на необхідність проводити навчання суддів і представників правоохоронних органів (див., зокрема, п. 296 заключних зауважень КЛДЖ за результатами розгляду Третьої періодичної доповіді⁶⁶, 1996 р.), а також висловлював занепокоєння у зв'язку із відсутністю знань про

⁶⁰ Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОРМ Бровін О. В., 2016. – С. 31, 37, 43, 46, 83.

⁶¹ Див.: Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості) / Упорядник О.О. Уварова. – Х. : Видавництво «НТМТ», 2015.

⁶² http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

⁶³ Статус Конвенції див. http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_i41.

⁶⁴ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/main/1543-12>.

⁶⁵

[http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f39%2f45%5bVOL.I%5d\(SUPP\)&Lang=en](http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f39%2f45%5bVOL.I%5d(SUPP)&Lang=en)

⁶⁶ [http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f51%2f38\(SUPP\)&Lang=en](http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f51%2f38(SUPP)&Lang=en)

Конвенцію і про можливість її застосування, у тому числі у представників судових і правоохоронних органів, а також у самих жінок (п. 277 заключних зауважень КЛДЖ за результатами розгляду об'єднаних Четвертої і П'ятої періодичних доповідей⁶⁷, 2002 р.; п. 14 заключних зауважень КЛДЖ за результатами розгляду об'єднаних Шостої і Сьомої періодичних доповідей). КЛДЖ рекомендує здійснювати освітні та навчальні програми, що стосуються Конвенції, зокрема для суддів, адвокатів і співробітників правоохоронних органів, а також проводити інформаційні кампанії, розраховані на жінок, з тим щоб жінки могли самі користуватися засобами правового захисту при порушенні їх прав згідно з Конвенцією. Окремо КЛДЖ звертався до України із тим, щоб в її черговій доповіді було надано інформацію про скарги, подані до українських судів на підставі Конвенції, а також про судові рішення, що містять посилання на Конвенцію (п. 278 заключних зауважень КЛДЖ за результатами розгляду об'єднаних Четвертої і П'ятої періодичних доповідей), а також про заяви, подані до прокуратури і до офісу Уповноваженого з прав людини (п. 15 заключних зауважень Комітету за результатами розгляду об'єднаних Шостої і Сьомої періодичних доповідей).

Станом на 01.11.2016 р. Єдиний державний реєстр судових рішень містить лише 29 судових рішень, в яких є згадка про Конвенцію, що, безумовно, є надзвичайно низьким показником. У більшості випадків такі згадки носять суто формальний характер і жодним чином не впливають ані на результат розгляду справи, ані на аргументованість позиції суду. У більшості рішень навіть не вказується, яка саме стаття Конвенції підлягає застосуванню у розглядуваному випадку і чому. Проте є декілька позитивних прикладів звернення до положень Конвенції при вирішенні справ, пов'язаних із питанням гендерної рівності.

Йдеться, зокрема, про постанову Київського апеляційного адміністративного суду від 30.09.2015 р. у справі № 875/36/15 у виборчому спорі щодо застосування так званої «гендерної квоти»⁶⁸ (на жаль, це рішення суду першої інстанції було скасовано апеляційним судом⁶⁹). У цьому рішенні суд також посилався на відповідні положення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Європейську соціальну хартію, Директиви ЄС. Суть справи полягала у тому, що Київська міська організація політичної партії «Об'єднання «Самопоміч» звернулася до суду з адміністративним позовом до Центральної виборчої комісії про визнання нечинним та скасування пункту 4 роз'яснення ЦВК щодо застосування деяких положень Закону про місцеві вибори⁷⁰ під час реєстрації кандидатів у депутати. У вказаному пункті роз'яснення наводилося положення ч. 3 ст. 4 Закону про місцеві вибори щодо вимоги представництва осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку (принцип гендерної рівності), після чого зазначається, що серед передбачених ч. 1 ст. 46 Закону про місцеві вибори підстав для відмови в реєстрації кандидата в депутати, кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови, старости села, селища, висунутих на місцевих виборах, вказане положення відсутнє. З огляду на це, ЦВК роз'яснила, що відмова в реєстрації кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому окрузі з виборів депутатів з підстав недотримання положення Закону щодо представництва осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах на підставі п. 1 ч. 1 ст. 46 Закону про місцеві вибори не допускається.

⁶⁷ [http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f57%2f38\(PARTII\)&Lang=en](http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=A%2f57%2f38(PARTII)&Lang=en)

⁶⁸ Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016. – С. 97.

⁶⁹ У подальшому Вищий адміністративний суд України підтримав позицію, згідно із якою недотримання політичною партією «Гендерної квоти» на місцевих виборах не повинно тягти за собою негативні наслідки у вигляді відмови у реєстрації кандидатів у депутати (див. ухвали від 02.10.2015 р. у справі № 875/37/15 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079317>; від 04.10.2015 р. у справі № 875/36/15 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079370>).

⁷⁰ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

Суд, розглядаючи поданий позов, виходив із того, що одним із основних принципів проведення виборів є принцип рівного виборчого права. Важливим елементом забезпечення реалізації принципу рівного виборчого права та забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків є визначена у ч. 3 ст. 4 Закону про місцеві вибори вимога щодо гендерної квоти у представницьких органах влади. Колегія суддів також вказала на те, що відповідно до ст. 7 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок держави-учасниці вживають усіх відповідних заходів по ліквідації дискримінації щодо жінок у політичному і суспільному житті країни і, зокрема, забезпечують жінкам на рівних умовах з чоловіками право голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та обиратися до всіх публічно обраних органів⁷¹.

Наведемо ще один позитивний приклад використання Конвенції для аргументації своєї позиції судом. Громадянин Х. звернувся до суду із позовом про визнання його звільнення незаконним, поновлення на роботі і виплату середнього заробітку за час вимушеного прогулу. Як було з'ясовано під час розгляду справи, 20.01.2010 р. його дружина потрапила до лікарні з діагнозом поширений дерматит. Громадянин Х. у цей день не зміг вийти на роботу, оскільки не було з ким залишити двох неповнолітніх дітей. 20.01.2010 р. він подав заяву про надання відпустки для догляду за дітьми, оскільки дружина потрапила до лікарні, а у разі неможливості надання такої відпустки, просив терміново надати чергову відпустку за 2009-2010 роки. Суд, розглядаючи справу, взяв, серед іншого до уваги, положення Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, і задовольнив позов (ухвала апеляційного суду Львівської області від 31.01.2011 р. у справі № 22-ц-560/11⁷²). У той же час, слід зазначити, що рішення суду набуло б більшої переконливості, якби містило посилання на конкретні положення Конвенції, зокрема, на ст. 5, згідно з якою Держави-сторони вживають усіх відповідних заходів з метою визначення спільної відповідальності чоловіків і жінок за виховання дітей за умови, що в усіх випадках інтереси дітей мають перевагу, а також на ст. 16 Конвенції, згідно із якою Держави забезпечують на основі рівності чоловіків і жінок однакові права і обов'язки чоловіків і жінок як батьків незалежно від їхнього сімейного стану в питаннях, що стосуються їхніх дітей. Відповідно, незважаючи на те, що чинне законодавство України (ст. 25 Закону України «Про відпустки» від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР⁷³) зобов'язує роботодавця надати відпустку без збереження заробітної плати за бажанням працівника, тільки коли йдеться про матір двох або більше дітей віком до 15 років (аналогічне право чоловік має лише за умови, що виховує дітей без матері), суд, із посиланням на спільну відповідальність батьків за дітей і їх однакові права і обов'язки як батьків, міг обґрунтувати висновок про необхідність поширення наведеного законодавчого припису і на чоловіків також.

В ще одній справі посилання на Конвенцію дозволило суду правильно розставити акценти у мотивувальній частині рішення. Обставини справи були такими. 19 липня 2016 року позивач звернулася до Київського районного суду м. Полтави з позовом про розірвання шлюбу та стягнення аліментів. Вона посилалася на те, що після народження доньки ставлення чоловіка до неї змінилося, він став агресивним, постійно обзиває її нецензурною лайкою, погрожує розправою, вчиняє бійки, спричиняє їй тілесні ушкодження. Вона не бажає більше терпіти знущання відповідача, пішла від нього, але тепер отримує від нього погрози про те, що він її та її батьків підірве гранатою. Суд позов задовольнив, навівши таке обґрунтування. Ч. 1 ст. 24 СК України передбачає, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається. 12 липня 1995 року було прийнято Постанову Верховної Ради України "Про рекомендації учасників парламентських слухань щодо реалізації в Україні Конвенції ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок", в якій прямо вказувалося на необхідність створення державних структур з надання кваліфікованої психолого-консультативної допомоги жінкам, які постраждали від насильства і зневаги в сім'ї. Суд підкреслив, що насильство

⁷¹ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51659827>.

⁷² <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18565537>

⁷³ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80>.

у сім'ї, яке допускається відповідачем по відношенню до позивача, є недопустимим і виступає однією із основних підстав для розірвання шлюбу, оскільки продовження проживання з відповідачем у зареєстрованому шлюбі несе для позивача загрозу для її життя і здоров'я (див. рішення Київського районного суду м. Полтави від 16.08.20016 р. у справі № 552/3769/16-ц⁷⁴).

Але незважаючи на, безумовно, позитивний факт посилення держави в аспекті виконання Конвенції, аргументація видається неповною. Крім того, маємо зазначити, що жінки часто посиляються на насильство в сім'ї як на підставу для розірвання шлюбу. Суди задовольняють такі позови, але не реагують на факт насильства в сім'ї. Так, в одній зі справ про розірвання шлюбу в суді позивачка повідомила факти щодо застосування до неї фізичного, психологічного й економічного насильства – відповідач змусив її зробити аборт, бив, внаслідок чого позивачка народила мертву дитину в свою попередню вагітність, не надав коштів на лікування тощо. Суд обмежився задоволенням позову про розірвання шлюбу, не поставивши питання про притягнення відповідача до відповідальності за насильство⁷⁵. В іншій справі жінка посилалася на сексуальні домагання до її дочки від першого шлюбу з боку чоловіка як на підставу розірвання шлюбу. Суд задовольнив позов про розірвання шлюбу, але на той факт, що в суді було заявлено про сексуальні домагання до неповнолітньої особи, суд уваги не звернув⁷⁶ (хоча мав процесуальну можливість винести окрему ухвалу: відповідно до ст. 211 ЦПК України суд, виявивши під час розгляду справи порушення закону і встановивши причини та умови, що сприяли вчиненню порушення, може постановити окрему ухвалу і направити її відповідним особам чи органам для вжиття заходів щодо усунення цих причин та умов. Про вжиті заходи протягом місяця з дня надходження окремої ухвали повинно бути повідомлено суд, який постановив окрему ухвалу). Такі ситуації не є поодинокими⁷⁷.

Водночас, маємо відзначити, що сам факт наявності посилання на міжнародний документ у сфері захисту прав людини у судовому рішенні не є автоматичним свідченням правильного розуміння відображених у ньому стандартів і правильного його застосування до конкретних обставин справи. Іноді – ефект зворотній. Так, в окремих судових рішеннях судами використовується посилання на Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, але такі посилання виявляються зайвими, або навіть некоректними й такими, що не відповідають обставинам справи. Це створює враження штучності подібних посилань. Такий стан речей, на перший погляд, начебто не завдає шкоди. І навіть більше: можна було б говорити про те, що самим фактом згадування такого міжнародного документу як Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок в тексті свого рішення суд формує позитивне ставлення до системи здійснення правосуддя, виказує свою повагу до принципу гендерної рівності. Утім, такої мети не можна досягти, якщо названий принцип постає перед очима учасників судового розгляду тільки як формула, яка не впливає на вирішення справи по суті і згадування якої стає лише певним звичним ритуалом, даниною моді.

Крім того, КЛДЖ відповідно до статей 1, 2 Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 7 вересня 2000 року уповноважений приймати і розглядати індивідуальні скарги від осіб щодо порушення прав, гарантованих цією Конвенцією. Україна визнала компетенцію КЛДЖ⁷⁸. Правові позиції, висловлені КЛДЖ в його рішеннях, не мають для України обов'язкової юридичної сили і носять суто рекомендаційний характер. Однак вони мають враховуватися правозастосовними, і в першу чергу судовими, органами завдяки їх професійному авторитету. Такі рішення справедливо вважають актами «м'якого права».

Маємо зазначити, що, на жаль, на сьогодні щодо України Комітетом не розглянуто жодної скарги, що розцінюється також як свідчення вкрай низької обізнаності населення України про таку

⁷⁴ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59772622>.

⁷⁵ <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38279850>.

⁷⁶ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1317273>.

⁷⁷ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54494958>.

⁷⁸ Закон України «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок» від 5 червня 2003 року № 946-IV // Офіційний вісник України. – 2003. – № 26. – Стор. 41. – Ст. 1271.

можливість (відправлено на розгляд дві скарги ГО «Ла Страда – Україна»). Однак це не означає, що практика КЛДЖ не представляє інтересу для національної судової системи, а також представників правоохоронних органів, правозахисних організацій, експертів і самих жінок. Рішення КЛДЖ у справах, які він розглядає щодо інших держав, можуть слугувати переконливим (авторитетним) джерелом права, посилення на яке є недостатнім для підтвердження обов'язковості тих чи інших норм, але виступає додатковою юридичною аргументацією. Їх використання є факультативним та віднесено на розсуд суб'єкта правозастосування⁷⁹. Так, наприклад, інтерес становить рішення Комітету у справі Світлана Медведева проти Російської Федерації від 25 лютого 2016 року⁸⁰. Предметом розгляду стала закріплена у Трудовому кодексі РФ заборона залучати жінок до окремих видів важкої і / або небезпечної роботи. Аналогічну норму містить і вітчизняний Кодекс законів про працю. До відповідного Переліку входить більше ніж 500 заборонених для жінок видів робіт. Комітет визнав факт дискримінації й вкотре закликав держави переглянути подібні положення свого національного законодавства. У своєму рішенні Комітет, зокрема, вказав: «Комітет вважає, що загальна заборона, яка застосовна до всіх жінок, незалежно від їх віку, сімейного стану, здатності або бажання мати дітей, представляє собою порушення прав <...> на рівні із чоловіками можливості працевлаштування й свободу вибору професії й місця роботи. <...> Відповідне законодавство «відображає стійкі стереотипи щодо ролей і обов'язків жінок і чоловіків у родині й в суспільстві, які сприяють збереженню традиційних ролей жінок як матерів і дружин, підривають соціальний статус жінок і їх освітні й професійні перспективи. <...> країна-учасниця Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок має створити безпечні умови праці в усіх галузях промисловості замість того, щоб перешкоджати працевлаштуванню жінок в певних сферах й залишати створення безпечних умов праці на розсуд роботодавця. <...> Крім того, держава зобов'язана забезпечувати захист репродуктивного здоров'я рівною мірою для жінок і для чоловіків. <...> Через відмову в працевлаштуванні заявниця опиняється в ситуації, коли вона не може заробляти собі на життя за допомогою професії, якій вона навчалася. <...> Комітет закликає надати заявниці належне відшкодування завданої шкоди, а також полегшити доступ заявниці до роботи, для якої вона має необхідні кваліфікацію».

Також особливу увагу необхідно звернути на загальні рекомендації, які надає КЛДЖ: тлумачення положень Конвенції, яке міститься в загальних рекомендаціях (коментарях) Комітету, носить рекомендаційний характер. Але воно має враховуватись правозастосувачем завдяки професійному авторитету визнаних міжнародних експертів, які входять до складу відповідних структур, повазі до їх позиції. Повний перелік загальних рекомендацій КЛДЖ викладено на відповідній веб-сторінці: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CEDAW/Pages/Recommendations.aspx>. Зазначимо, що Загальну рекомендацію № 33 було спеціально присвячено питанням доступу жінок до правосуддя.

Частина III. Забезпечення гендерної рівності в Україні

У цьому розділі наведено загальний огляд законодавчих актів України, які мають особливе значення для забезпечення прав жінок і утвердження гендерної рівності – закони України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про протидію торгівлі людьми», а також окремі антидискримінаційні положення інших законодавчих актів. Окрему увагу приділено розгляду тих категорій справ, що є найбільш проблемними з точки зору захисту прав жінок.

⁷⁹ Див.: Поняття і види джерел права // Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. [текст] / За ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014.

⁸⁰

3.1. Законодавче закріплення принципу рівності за ознакою статі. На конституційному рівні встановлено, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, *статі*, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ч. 1 ст. 24). Окрема норма спрямована на забезпечення рівності прав жінки і чоловіка (ч. 2 ст. 24)⁸¹.

Суддя при розгляді справи, у разі якщо в нього виникають сумніви в тому, чи відповідає те чи інше положення законодавства принципу рівності, і зокрема гендерної рівності, має поставити це питання перед КСУ (для цього суддя призупиняє розгляд справи і звертається до Верховного Суду України для вирішення питання стосовно внесення до КСУ подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта). Відповідна процедура закріплена ЦПК України (ч. 3 ст. 8)⁸² і КАС України (ч. 5 ст. 9)⁸³. Прокурор як учасник судового розгляду справи може клопотати перед судом про необхідність звернення до КСУ з метою визначення відповідності того чи іншого положення законодавства, яке підлягає застосуванню у розглядуваній справі, конституційному принципу рівності⁸⁴.

Крім того, можуть траплятися випадки, коли відповідне законодавче положення вступає в очевидну суперечність із Конституцією України у зв'язку із тим, що порушує принцип рівності. Наведемо приклад, Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 р. № 1789-ХІІ⁸⁵ передбачав для жінок право на зарахування відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трьох років до вислуги років, що дає право на пенсійне забезпечення. Для чоловіків аналогічне право передбачено не було (ч. 6 ст. 50-1)⁸⁶. Для того, щоб відмовитися від застосування цього положення суду непотрібно було чекати рішення КСУ: достатньо посилання на те, що вказане положення суперечить принципу рівності жінок і чоловіків, закріпленому в Конституції України і розвинутому в інших законодавчих актах. Додатково суд при вирішенні справи міг посилатися на міжнародні договори, ратифіковані Україною, а також на рішення міжнародних інституцій, які розкривають і деталізують принцип рівності і недискримінації. Позитивним прикладом такого вирішення справи є постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 18.11.2013 р. у справі № 308/14422/13-а⁸⁷, в якій суд зазначив, що «має місце погіршення становища осіб чоловічої статі в порівнянні з особами жіночої статі при застосуванні норм Закону про прокуратуру ..., що суперечить вимогам ст. 20 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», ст.ст. 19, 24 Конституції України та положенням міжнародного права, зокрема ст. 1 Протоколу № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які ратифіковані Україною та передбачають заборону дискримінації за ознакою статі при здійсненні особою будь-якого передбаченого законом права».

⁸¹ На сьогодні в Україні підготовлено Проект Розділу II Конституції, в якому питанням забезпечення рівності, у тому числі жінок і чоловіків, присвячено статті 41-43 (<http://constitution.gov.ua/publications/item/id/51>).

⁸² <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

⁸³ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

⁸⁴ На жаль, маємо зазначити, що судді фактично не звертаються до КСУ, якщо у них наявний сумнів у тому, що певне положення законодавства суперечить Конституції України і тому на нього не можна посилатись при вирішенні справи щодо дискримінації за ознакою статі або за інших ознак. Як свідчать результати опитування, проведеного у 2015-2016 р.р., лише 2 із 62 суддів вказали, що мають досвід такого звернення. При цьому основною причиною відсутності звернень до КСУ самі судді називають занадто довгий період розгляду питання в КСУ, що стає неприйнятним з огляду на те, що на цей час призупиняється розгляд справи, в межах якої виникло питання про конституційність // Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено:

Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016.

⁸⁵ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1789-12/print1452878547146820>.

⁸⁶ Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII передбачає можливість зарахування до вислуги років, що дає право на пенсію, відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, якщо така відпустка надавалася, як для жінок, так і для чоловіків (ч. 6 ст. 86).

⁸⁷ <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35420719>.

Принцип рівності також закріплено як одну із вихідних засад здійснення судочинства процесуальними кодексами України. Так, відповідно до ст. 5 ЦПК України⁸⁸ суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників цивільного процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від ... статі... та інших ознак. Це знаходить прояв не тільки у належному застосуванні положень національного і міжнародного права до конкретного випадку, але й у вимогах, що висуваються до поведіння судді із учасниками справи, моделі його поведінки у суді. Так, наприклад, в Україні для офіційно-ділового стилю, зокрема й в усному мовленні, характерним залишається вживання іменників чоловічого роду для позначення осіб і чоловічої, і жіночої статі. Наприклад, більшість суддів, навіть звертаючись до жінок, схильні вживати слово «позивач», «відповідач», а не «позивачка», «відповідачка». Крім того, традиційним є виявлення демонстративного покровительства щодо жінок. Це проявляється, наприклад, у ласкаво-зменшувальних зверненнях: «панночка», «жіночка» й таке інше. Подібні висловлювання є неприйнятними і дискримінаційними. Їх використання можна розглядати як порушення вимоги ст. 5 ЦПК України щодо поваги честі й гідності усіх учасників цивільного процесу і здійснення правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від статі. Загальною тенденцією у демократичних суспільствах є перехід, де це можливо, до гендерно нейтральної чи гендерно чутливої мови. Насамперед, варто уникати тверджень, які закріплюють у мові та суспільній свідомості гендерні стереотипи (наприклад: чоловіки – чудові керівники, жінки – чудові виконавці та под.). Також слід активно вживати обидва роди іменників, використовуючи гендерно симетричні форми звертання до груп людей різної статі: шановні учасники й учасниці, пані та панове. Бажаним є використання закінчення жіночого роду в іменниках, які його мають, або хоча б відповідні закінчення дієслів: «свідок сказала». Варто проявляти обережність щодо будь-яких узагальнень, які стосуються жіночих і чоловічих ролей у суспільстві⁸⁹.

Рівність у процесуальних правах гарантує ст. 10 КПК України⁹⁰. Прикладом рішення, де суд для більш переконливої аргументації своєї позиції міг би посилатися на ст. 10 КПК України, є ухвала Франківського районного суду м. Львова від 18.05.2015 р. у справі № 465/2893/15-к⁹¹. Суть справи полягала у тому, що потерпіла подала скаргу на постанову слідчого про закриття кримінального провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України (умисне легке тілесне ушкодження). На думку скаржниці, слідчий зробив висновок виключно на підставі пояснень обвинуваченого, та проігнорував такий доказ як висновок експерта, яким встановлено нанесення їй, скаржниці, тілесних ушкоджень. Потерпіла у своїй скарзі посилалася на Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, вважаючи, що в ситуації, коли є її свідчення і показання обвинуваченого, віддав пріоритет словам останнього тільки тому, що він чоловік. Суд дійшов висновку, що скарга є вмотивованою, оскільки слідчий обмежив право потерпілої довести слідству у встановленому процесуальному порядку звинувачення. Провадження було повернуто прокурору для організації додаткового досудового слідства.

КАС України⁹² також проголошує: «Усі учасники адміністративного процесу є рівними перед законом і судом. Не може бути привілеїв чи обмежень прав учасників адміністративного процесу за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ч.ч. 1, 2 ст. 10); «У справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони з

⁸⁸ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/page>.

⁸⁹ Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: «К.І.С.», 2004. В якості негативного прикладу можна навести рішення Оболонського районного суду від 10.07.2014 р. у справі № №2756/2872/14. Рішення стосувалося відмови у прийнятті на роботу вагітної працівниці після проходження випробування та численних порушень при укладенні трудового договору. У цьому рішенні суд називає позивачку «вагітним позивачем».

⁹⁰ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

⁹¹ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44231198>.

⁹² <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації» (п. 7 ч. 3 ст. 2). Посилання на цей законодавчий припис є лише в семи судових рішеннях, при чому всі вони носять суто формальний (декларативний) характер. Як виняток можна навести ухвалу ВАСУ від 13.06.2013 р. у справі К/9991/71038/12⁹³. Суть справи полягає у тому, що жінка, яка є біологічною матір'ю чотирьох дітей і має одну усиновлену дитину, претендувала на призначення їй пенсії як багатодітній матері. Відповідно до ст. 17 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 05.11.1991 р. № 1788-ХІІ⁹⁴ жінки, які народили п'ятеро або більше дітей і виховали їх до восьмирічного віку, і матері інвалідів з дитинства, які виховали їх до цього віку, мають право на пенсію за віком після досягнення 50 років і при стажі роботи не менше 15 років із зарахуванням до стажу часу догляду за дітьми⁹⁵. Суд першої інстанції, з яким погодився суд апеляційної інстанції виходив із того, що вказана стаття ставить обов'язкову вимогу до осіб, які претендують на призначення пенсії як багатодітній матері, - народження п'яти дітей. Оскільки позивачка народила лише чотири дитини, а п'ята дитина нею усиновлена вона не має права на призначення пенсії за віком як багатодітна мати. ВАСУ вказав, що судами при розгляді цієї справи не було перевірено рішення Пенсійного фонду про відмову у призначенні пенсії на відповідність критерію, встановленому п. 7 ч. 3 ст. 2 КАС України (щодо дотримання принципу рівності й недискримінації), зокрема, суди не порівняли правового статусу біологічних батьків та батьків, які є усиновлювачами дитини.

У цілому, законодавство України характеризується як недискримінаційне. Окремі винятки становить трудове законодавство (вже згадувались вище, див. також підрозд. 3.3). Крім того, вдосконалення на сьогодні потребує законодавство про попередження і протидію насильству в сім'ї і гендерно зумовлене насильство. Втім, проблема здебільшого полягає у практиці правозастосування: ігнорування відповідних положень, наявність лише формальних посилань на них, гендерно нейтральний підхід до розгляду справ, пов'язаних із захистом прав жінок, призводять до того, що право на рівний доступ до правосуддя порушується. Роль суддів і прокурорів у забезпеченні належної практики застосування антидискримінаційного законодавства України стає ключовою.

3.2. Антидискримінаційне законодавство України. Україна має спеціальне антидискримінаційне законодавство: закони України про забезпечення рівних прав⁹⁶, про протидію дискримінації⁹⁷, а також важливу роль у забезпеченні прав жінок відіграють закони про насильств в сім'ї⁹⁸ і про торгівлю людьми. Важливо, щоб судді і прокурори були обізнані із положеннями цих законів, тлумачили і застосовували їх у світлі міжнародних і регіональних стандартів захисту прав жінок.

Закон про забезпечення рівних прав набрав чинності 01.01.2006 р. Закон надає визначення низці важливих понять, до яких у своїй практичній діяльності мають звертатися судді і прокурори (див. додаток 8). Це, серед іншого, такі поняття як дискримінація за ознакою статі, позитивні дії, сексуальні домагання тощо. В цілому, закон справедливо оцінюється експертами як декларативний, такий, що не передбачає ефективних інструментів і механізмів боротьби із гендерною дискримінацією. Серед тих положень Закону, які все ж таки мають прикладне значення, слід відзначити такі:

- обов'язковість проведення гендерно-правової експертизи законодавства (ст. 4). На жаль, на практиці є випадки, коли суди відмовляються розглядати посилання сторони у справі на дискримінаційний характер припису нормативного акту, використовуючи як аргумент для такої

⁹³ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31894918>.

⁹⁴ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>.

⁹⁵ До слова, ця ж норма передбачає, що чоловік може претендувати на пенсію за віком лише у разі, якщо йдеться про виховання дитини-інваліда і тільки за умови відсутності матері. При цьому чоловік повинен досягти 55 років і мати стаж роботи 20 років. Ця норма може розглядатися як дискримінаційна щодо чоловіків.

⁹⁶ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

⁹⁷ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

⁹⁸ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>.

відмови той факт, що відповідний нормативний акт проходив антидискримінаційну чи гендерну експертизу, а отже, презюмується його відповідність вимогам принципу недискримінації⁹⁹;

- обов'язковість відображення органами державної статистики показників становища жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства; такі статистичні дані мають бути невід'ємною складовою державної статистичної звітності (ст. 5). За низкою показників така статистична інформація дійсно збирається (наприклад, чисельність населення, рівень економічної активності, рівень зайнятості і безробіття, середня заробітна плата за видами економічної діяльності тощо)¹⁰⁰ і може використовуватись під час судових розглядів для аргументації відповідної позиції (див. підрозд. 3.3 «Питання доказування» загальної частини посібника). Однак наявні статистичні дані дуже обмежені. Наприклад, зовсім немає статистики щодо того, скільки позовів подають жінки і скільки чоловіки тощо;

- політичні партії, виборчі блоки під час висунення кандидатів у народні депутати України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі передбачають представництво жінок і чоловіків у відповідних виборчих списках. Контроль за цією вимогою здійснюють виборчі комісії (ст. 15). Оскільки Закон не встановив конкретний показник такого представництва, наведена норма залишилась лише декларацією. За результатами парламентських виборів 2014 р. частка жінок в парламенті становить 11%. Саме показник політичної участі жінок в Україні є дуже слабким (якщо в сфері освіти за показниками Global Gender Gap Report 2016 Україна займає 26 позицію зі 144 країн світу, то за залученістю жінок до політичної сфери – 107);

заборона роботодавцям в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватись виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей (ст. 17). Це по суті єдина конкретна норма, яка також підкріплена аналогічною заборonoю в Законі про зайнятість і в Законі про рекламу, завдяки чому органи державної влади здобули повноваження контролювати її виконання роботодавцями. Крім того, самі кандидати на посаду у низці випадків успішно оскаржували дії роботодавців, які безпідставно включали до оголошень вимогу щодо статі працівника¹⁰¹.

Закон про забезпечення рівних прав також передбачає можливість оскарження дискримінації за ознакою статі та сексуальних домагань (ст. 22) і право на відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди, завданих унаслідок дискримінації за ознакою статі чи сексуальних домагань (ст. 23), однак не пропонує жодних спеціальних механізмів, інструментів, особливого порядку, просто відсилаючи до загального порядку оскарження, передбаченого процесуальним законодавством, і загального порядку відшкодування шкоди, встановленого ЦК України, не розкриваючи ніякої специфіки й не конкретизуючи їх. Цим пояснюється низький рівень застосування положень Закону на практиці.

Аналогічні зауваження (щодо в цілому занадто абстрактного і декларативного характеру, відсутності ефективних механізмів і інструментів дії) справедливо лунають і на адресу **Закону про протидію дискримінації**¹⁰². У ньому наводяться визначення таких понять як дискримінація, непряма дискримінація, пряма дискримінація, підбурювання до дискримінації, позитивні дії, пособництво у дискримінації, утиск (див. додаток 8). Як і Закон про забезпечення рівних прав, Закон про протидію дискримінації гарантує право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності з питань дискримінації (ст. 14), відшкодування матеріальної шкоди та моральної шкоди, завданих унаслідок дискримінації (ст. 15), а також передбачає, що особи, винні в порушенні вимог законодавства про запобігання та протидію дискримінації, несуть цивільну, адміністративну та

⁹⁹ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40511798>.

¹⁰⁰ <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

¹⁰¹ Див., наприклад, ухвалу Львівського апеляційного адміністративного суду від 12.10.2010 р. у справі № 4522/09/9104 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13101548>; постанову Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 10.03.2011 р. у справі № 2а-13998/08/0470 // <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/22435263> та ін.

¹⁰² <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>

кримінальну відповідальність (ст. 16), але при цьому закріплено лише посилання на загальні норми, без обумовлення тієї чи іншої специфіки, пов'язаної із дискримінацією. Цим, зокрема, зумовлено той факт, що Закон про протидію дискримінації всього за час своєї дії (2012-2016) згадувався лише у 114 судових актах. Усі такі посилання було зроблено за ініціативою позивачів – суд лише цитував в рішенні обґрунтування їх вимог, яке включало посилання на Закон. В більшості випадків ці справи не стосуються питання гендерної рівності.

Закон про насильство в сім'ї¹⁰³ надає визначення основним поняттям у цій сфері правовідносин (див. додаток 8), встановлює підстави для вжиття заходів з попередження насильства в сім'ї (ст. 4), регламентує повноваження відповідних державних органів щодо попередження насильства в сім'ї, а також передбачає застосування спеціальних заходів із попередження насильства в сім'ї:

офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, яке виноситься уповноваженими підрозділами Національної поліції (ст. 10); у разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа направляється до кризового центру для проходження корекційної програми, а також щодо неї може бути винесено захисний припис у випадках, передбачених Законом;

взяття на профілактичний облік та зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї (ст. 12);

винесення за погодженням з начальником відповідного органу Національної поліції і прокурором захисного припису (ст. 13);

стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї у спеціалізованих установах для жертв насильства в сім'ї (ст. 14).

Адміністративне законодавство України містить спеціальну норму, що закріплює адміністративну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми. Зазначені дії кваліфікуються за ст. 173-2 КУпАП¹⁰⁴. Нею, зокрема, передбачено, що за вчинення насильства в сім'ї, а так само за невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, або непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї, особа в судовому порядку (ст. 221 КУпАП) на підставі протоколу, складеного Національною поліцією (ст. 255 КУпАП) притягається до адмінвідповідальності у вигляді громадських робіт на строк від 30 до 40 годин або у вигляді адміністративного арешту на строк до 7 діб. Якщо особа, яку протягом року вже було піддано адміністративному стягненню за одне з названих вище порушень, знову вчиняє дії, передбачені ст. 173-2 КУпАП, суд на підставі протоколу Національної поліції притягає її до адмінвідповідальності у вигляді громадських робіт на строк від сорока до шістдесяти годин або адміністративного арешту на строк до п'ятнадцяти діб.

Кримінальна відповідальність за насильницькі дії щодо члену сім'ї настає тільки у випадку, коли такі дії становлять відповідний склад злочину – умисне або необережне заподіяння тяжких або середньої тяжкості або легких тілесних ушкоджень, зґвалтування тощо. Спеціального складу злочину щодо дій, пов'язаних із насильством в сім'ї, КК України не передбачає¹⁰⁵.

У Єдиному реєстрі досудових розслідувань з набранням чинності новим КПК України (з 20.11.2012 р. облік даних про кримінальні правопорушення, осіб, які їх вчинили, і формування офіційної звітності про злочинність здійснюються органами прокуратури (до 20 листопада 2012 року ці повноваження належали Міністерству внутрішніх справ України). У відповідній формі передбачено окремі поля, за допомогою яких можна виокремити інформацію про злочини, пов'язані з домашнім насильством, осіб, що їх вчинили, і потерпілих¹⁰⁶. Генеральною

¹⁰³ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>.

¹⁰⁴ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

¹⁰⁵ <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

¹⁰⁶ Запобігання та боротьба з насильством щодо жінок та домашнім насильством в Україні: рекомендації щодо переліку мінімальних спільних категорій даних, необхідних для збирання комплексної інформації про випадки насильства щодо жінок та домашнього насильства в Україні: висновки міжвідомчої робочої групи з питань збирання даних // Документ підготовлено за результатами роботи міжвідомчої робочої групи Стамбульської конвенції з питань

прокуратурою ініційовано внесення змін щодо доповнення електронних карток інформацією про взаємовідносини між кривдником і жертвою (чоловік, дружина, сексуальний партнер, колишній чоловік чи дружина, колишній партнер, родич). Крім того, вивчається питання вдосконалення порядку збору інформації про потерпілих осіб, зокрема в частині внесення анкетних даних. У контексті вищезазначеного, очікуються зміни, насамперед у форму № 1-НС «Звіт про результати роботи підрозділів органів внутрішніх справ із протидії насильству в сім'ї» в частині доповнення якісними показниками: вік; стать; тип стосунків між жертвою та кривдником; вид насильства (фізичного, сексуального, психологічного, економічного характеру); повторність вчинення насильства¹⁰⁷.

Слід зазначити, що в Україні проводиться активна робота із підготовки до ратифікації Стамбульської конвенції (Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами)¹⁰⁸. Україна підписала цей важливий міжнародний правовий документ ще 7 листопада 2011 року, ставши однією з 20 держав-членів. Проте підготовка до ратифікації Конвенції досі триває¹⁰⁹.

Також проблемою є те, що переважна частина випадків домашнього насильства за чинним КПК України віднесено до приватного обвинувачення. Так, відповідно до ч. 4 ст. 26 КПК України кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення. При цьому порядок приватного обвинувачення поширюється, зокрема, на такі види кримінальних правопорушень: умисне легке або середньої тяжкості тілесне ушкодження без обтяжуючих обставин, умисне завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, без обтяжуючих обставин, погроза вбивством без обтяжуючих обставин, зґвалтування без обтяжуючих обставин, примушування до вступу в статевий зв'язок, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей без обтяжуючих обставин, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків без обтяжуючих обставин тощо. Більше того, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження за обтяжуючих обставин, побої і мордування за обтяжуючих обставин, необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, зґвалтування, вчинене повторно, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом тощо також віднесено до кримінальних правопорушень, обвинувачення за якими здійснюється у формі приватного обвинувачення (ст. 284 КПК України), **якщо вони вчинені чоловіком (дружиною) потерпілого**. Ці положення не відповідають вимогам Стамбульської конвенції. У зв'язку із цим очікується, що найближчим часом до законодавства України буде внесено зміни¹¹⁰.

20 жовтня 2016 р. до парламенту України внесено на розгляді проект Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству»¹¹¹, який містить визначення домашнього насильства, спрямоване на приведення українського законодавства у відповідність з міжнародними стандартами. Крім того, на розгляді парламенту перебуває проект Закону про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання

збирання даних у сфері насильства щодо жінок та домашнього насильства (стаття 11 Стамбульської конвенції) за сприяння проекту Ради Європи. – Травень 2016.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ <http://www.coe.int/en/web/stop-violence-against-women-ukraine/vaw-dv-project>.

¹⁰⁹ В травні 2015 р. було опубліковано «Аналітичний звіт: відповідність окремих законів України вимогам Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», підготовлений та відредагований Хав'єром Тручеро Куевас і Ганною Христовою для Ради Європи за участю Миколи Хавронюка. Важлива частина звіту – оцінка чинного законодавства України на відповідність вимогам Стамбульської конвенції і надання рекомендацій щодо подальшого забезпечення такої відповідності // <http://www.coe.int/uk/web/stop-violence-against-women-ukraine/publications/project>. Рекомендується до ознайомлення.

¹¹⁰ Аналітичний звіт, підготовлений та відредагований Хав'єром Тручеро Куевас і Ганною Христовою для Ради Європи за участю Миколи Хавронюка: Запобігання та боротьба з насильством щодо жінок та домашнім насильством в Україні: кращі міжнародні практики та стандарти.

¹¹¹ http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60306.

насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами¹¹². Відповідно, суддям і прокурорам необхідно слідкувати за змінами в законодавстві в цій частині (пропоновані проекти програм тренінгів із навчання суддів і прокурорів з питань протидії і боротьби із гендерно зумовленим насильством див. додаток 3 і додаток 5 відповідно).

Також в Україні діє *Закон про торгівлю людьми*¹¹³. Серед принципів, на яких ґрунтується діяльність, спрямована на протидію торгівлі людьми, він називає принцип недискримінації осіб, які постраждали від торгівлі людьми, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Окремо обумовлено, що центральні органи виконавчої влади відповідно до визначених у встановленому порядку повноважень у сфері протидії торгівлі людьми здійснюють заходи, спрямовані на викорінення передумов торгівлі людьми, зокрема щодо попередження насильства в сім'ї та дискримінації за ознакою статі (п.п. а п. 7 ч. 1 ст. 7 Закону). КК України встановлює відповідальність за торгівлю людьми (ст. 149 КК України).

3.3. Категорії справ, що потребують особливої уваги. Сам характер окремих видів відносин зумовлює підвищений ризик порушення прав жінок, у тому числі через усталені в суспільстві стереотипи щодо соціальних ролей чоловіків і жінок. Це, зокрема, сімейні відносини, трудові, відносини щодо окремих видів соціального забезпечення, відносини, пов'язані із доступом жінок до політики, зокрема, застосування так званих гендерних квот на виборах тощо. Крім того, як свідчить практика, окремі різновиди правопорушень і злочинів мають гендерну обумовленість – їх жертвами в переважній більшості випадків виступають жінки. Йдеться про домашнє насильство, зґвалтування, торгівлю людьми тощо. У цьому підрозділі ми наводимо узагальнену інформацію про відповідні категорії справ, які потребують особливої уваги з боку суддів і прокурорів саме в аспекті необхідності застосування гендерно чутливого підходу. Наголосимо: цей підрозділ не претендує на те, щоб навести вичерпний перелік таких категорій справ й надати усі необхідні рекомендації щодо їх розгляду. Він виконує інше завдання: окреслити коло типових проблем, надати певні орієнтири, які за аналогією можуть використовуватися в інших справах, які потребують гендерно чутливого підходу.

Кримінальні справи¹¹⁴

Злочин	Особливості розгляду
Злочини проти життя та здоров'я особи (вбивство, доведення до самогубства, завдання тілесних ушкоджень різної тяжкості тощо) Розділ II КК України	Гендерно-чутливого підходу з боку прокурорів і суддів особливо потребують випадки, коли злочин проти життя та здоров'я стає наслідком домашнього насильства. Прокурорам і суддям необхідно звертати увагу на характер відносин між жертвою і обвинуваченим/ою (підсудним /ою), чи фіксувалися до цього випадки домашнього насильства тощо. Особливу категорію становлять випадки, коли злочин вчиняється жінкою щодо чоловіка, який вчиняв насильство щодо неї. Обставини, які вказують на вчинення насильства по відношенню до обвинуваченої / підсудної з боку жертви, обов'язково мають прийматися до уваги (адміністративні протоколи за ст. 173-2 КУпАП, факти звернення до органів Національної поліції, за якими не склалися протоколи, показання свідків, медичні довідки тощо). Крім того, аналіз судових рішень виявив справи, в яких обвинуваченою є жінка, яка вбила чоловіка, колишнього чоловіка чи співмешканця через те, що він її зґвалтував. Вбивство відбувалося в стані сильного душевного хвилювання і, як правило, випадки гвалтування і насильства були неодноразові до моменту

¹¹² http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59648.

¹¹³ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>.

¹¹⁴ В таблиці використано результати аналізу судових рішень щодо перешкод, з якими зіштовхуються жінки у доступі до правосуддя, та проблем застосування міжнародного законодавства, судової практики Європейського суду з прав людини та норм антидискримінаційного законодавства України, здійсненого громадською організацією «Центр «Жіночі перспективи»» у 2015-2016 р.р. В усіх наведених категоріях справ досудове розслідування кримінальних правопорушень здійснюють слідчі органів Національної поліції.

	вбивства. Незважаючи на це, судом не беруться до уваги ці обставини, і кваліфікація відбувається за ст. 115 КК України (умисне вбивства), а не за ст. 116 КК України (умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання). У переважній більшості, при розгляді справ про злочини, пов'язані з насильством у сім'ї, що належать до категорії нетяжких та середньої тяжкості злочинів, суд звільняє обвинувачених від відбування покарання з випробуванням із застосуванням ст. 75 КК України («м'які» покарання). Суди рідко виносять окремі ухвали з метою звернення уваги соціальних служб або органів внутрішніх справ на сім'ю, з метою подальшого запобігання вчиненню насильства в сім'ї, вчинення більш тяжкого злочину, захисту прав жертв¹¹⁵.
Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини Ст. 149 КК України	Як свідчать результати досліджень, що проводяться в Україні, у 95% випадків, коли йдеться про торгівлю людьми, потерпілою виступає жінка¹¹⁶. Співробітники Національної поліції вказують на проблеми у співпраці з органами прокуратури; говорять про те, що від органів прокуратури часто походить ініціатива перекваліфікувати злочин зі ст. 149 КК України на ст. 303 (Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією), оскільки перший набагато складніше доводити і, відповідно, він має гірші судові перспективи. Таку практику слід визнати неналежною. Поширеною проблемою при розслідуванні й судовому розгляді цієї категорії справ є те, що потерпілі часто не визнають за собою статус потерпілих. Їм надається у таких випадках статус свідків (ч. 7 ст. 55). Інтереси слідства при цьому дотримуються, але потерпілі-свідки втрачають право на отримання відшкодування завданих збитків, оскільки таке право мають лише потерпілі. Прокурорам слід пояснювати потерпілим, які переваги вони матимуть, якщо будуть визнані потерпілими, а не свідками. Слід також відзначити небажання потерпілих свідчити проти торгівців людьми. Причинами є тяжкий емоційний стан, ніяковість при привселюдному свідченні в суді, недовіра до представників правоохоронних органів, упереджене ставлення до потерпілих з боку посадових осіб та суспільства в цілому. Це пов'язано із широко поширеним у суспільстві стереотипом щодо свідомого працевлаштування більшості таких осіб в секс-бізнесі. Крім того, є потерпілі, які раніше були засуджені за проституцію, що тягне за собою негативне ставлення до них з боку правоохоронців і суддів. Потерпілі також часто вказують на відсутність у представників правоохоронних органів і суддів навичок роботи із потерпілими від торгівлі людьми. Останні не розуміють особистих психологічних, моральних, емоційних проблем, не надають потерпілим інформацію про діяльність неурядових організацій, їх можливості надавати психологічну підтримку, правовий супровід, матеріальну й іншу допомогу, та загалом не мають навичок спілкування і роботи із потерпілими. Ще однією проблемою є нехтування принципом конфіденційності: розголошення відомостей про те, що довелося пережити потерпілій закордоном, складає суттєву перепону для співпраці потерпілих з правоохоронними органами. Також проблемою є відсутність співпраці правоохоронних органів із неурядовими організаціями. Принизливі питання, небажання розповідати про інтимні речі, які довелося пережити потерпілій. Потерпілі зазначають, що їм було б легше свідчити, якби слідчі були жіночої статі. Судді і прокурори часто не враховують особливостей потерпілих, наприклад, рівень освіти або розвитку, юридичної грамотності, і формулюють питання дуже складно, що впливає на їх показання та на вирок у справі. В цілому, зневажливе ставлення пригнічує та у потерпілих зникає бажання співпрацювати, вони не з'являються на подальші судові засідання тощо.

¹¹⁵ Альтернативна доповідь неурядових організацій до Універсального періодичного огляду про порушення прав жінок в Україні // http://www.la-strada.org.ua/ucp_mod_library_view_190.html

¹¹⁶ Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: Науково-практичний посібник / За ред. Г.П. Середи. – К.: Варта, 2007.

	Збереження конфіденційності даних про потерпілих у справах про торгівлю людьми є надзвичайно важливим з огляду на особливість цих справ: підозрюваний володіє всією інформацією щодо можливих свідків, оскільки займається вербуванням, оформленням документів тощо, тому для нього достатньо навіть мінімальних даних про потерпілу, для того, щоб встановити її особу. Українське законодавство передбачає можливість застосування технічних засобів для свідчення потерпілих і свідків за їх відсутності в залі засідання (ст. 232 КПК України). Але на практиці через брак технічних можливостей судів та недооцінювання ризику і травматичності для потерпілих привселюдно свідчити, це положення не застосовується. За загальним правилом, торгівля людьми не відноситься до категорії злочинів, які, згідно з українським законодавством розглядаються в закритих судових засіданнях. Проте суддя може призначити закрите судове слухання за власним розсудом, клопотанням потерпілої або її адвоката. З метою здійснення ефективної координації дій правоохоронних органів і органів юстиції у питаннях протидії торгівлі людьми на обласному рівні створювати постійно діючі робочі групи у складі представників Національної поліції, СБУ, прокуратури, прикордонної служби, із залученням неурядових організацій та державних соціальних служб, проводити спільні навчання для них, метою яких є вивчення практики застосування статті 149 КК України; роз'яснення застосування міжнародних норм щодо протидії торгівлі людьми; вивчення особливостей психології потерпілих; отримання навичок роботи з потерпілими, обміном досвідом із розкриття злочинів торгівлі людьми із правоохоронними органами і органами юстиції інших країн; вивчення методики захисту потерпілих, їхніх прав та інтересів тощо.
Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, примушування до вступу в статевий зв'язок) Розділ IV КК України	У 98% справ потерпілою виступає жінка. Прокурорам і суддям необхідно звертати увагу на відносини, в яких перебувають обвинувачений / підсудний і потерпіла. Також необхідно пам'ятати, що в цій категорії справ особливо сильним є вплив гендерних стереотипів. У судовій практиці також є справи, коли потерпіла з підсудним укладають угоду про примирення, але в ній, як правило, не ставиться умова про відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої зґвалтуванням. Проблемою у справах, пов'язаних із зґвалтуванням, ще на стадії досудового розслідування є проведення слідчих дій та спілкування з потерпілою особою чоловічої статі, що призводить до відмови жінок подавати заяви. Наприклад, в одній кримінальній справі жінка заявила лише про факт крадіжки, а про зґвалтування не сказала, оскільки за її словами: «коли повідомляла про факт пограбування, оскільки при відібрання пояснень у райвідділі серед працівників були лише чоловіки, не могла пересилити відчуття сорому»¹¹⁷.
Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей Ст. 164 КК України	Як свідчить аналіз судової практики, у 95% випадків підсудними у цій категорії справ виступають чоловіки. За ухилення від сплати аліментів передбачені наступні види покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи та обмеження волі. У більшості випадків судами застосовується такий вид покарань як громадські роботи. Проте є випадки, коли суд призначає таку міру покарання як штраф обвинуваченому, в якого є велика заборгованість по аліментах¹¹⁸. Такий вид покарання у даному випадку не є ефективним, оскільки обвинувачений має значну суму заборгованості і замість того, щоб мотивувати обвинуваченого погасити заборгованість, держава накладає на нього штраф, після сплати якого (замість аліментів) він і надалі буде ухилятися від погашення

¹¹⁷<http://reyestr.court.gov.ua/Review/36504599>.

¹¹⁸<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53378960>.

	заборгованості та сплати аліментів.
Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування Ст. 166 КК України	Єдиний державний реєстр судових рішень містить 13 судових рішень за цієї категорією, 12 із них – проти жінок. При цьому в жодному суд не ставить питання про участь батька у виконанні обов'язків по догляду за дитиною / дітьми і його відповідальність. Практично в усіх справах йдеться про скрутне матеріальне становище жінок, але і в цьому аспекті не ставиться питання, чи приймає батько участь в утриманні дітей, чи є підстави для отримання сім'єю державної допомоги і чи користується такою допомогою сім'я тощо.
Порушення рівноправності громадян (пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками ... статі ...) Ст. 161 КК України	Усього Єдиний державний реєстр судових рішень містить 11 судових актів із посиланням на цю статтю, але за жодним випадком не було винесено вироку. Крім того, немає жодної справи за цією статтею зі складом злочину пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознакою статі. Великою мірою це зумовлено невизначеністю складу злочину.
Загальні рекомендації: 1. Аналіз практики виявив, що жінки (підозрювані, обвинувачені) рідше за чоловіків користуються правовою допомогою. У зв'язку із цим слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд мають неформально підходити до виконання зобов'язання роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника. (ч. 2 ст. 20 КПК України). Жінці, яка є жертвою, має бути пояснено, що вона може вимагати від підозрюваного відшкодування витрат на правову допомогу. 2. Як свідчить практика, жінки, які є потерпілими, набагато рідше за чоловіків заявляють цивільні позови у рамках кримінального провадження. Прокурорам і суддям слід роз'яснювати потерпілим таке їх право. 3. На практиці відомі випадки, коли слідчі інформують потерпілу про можливість подати позов, але не роз'яснюють, що це означає. Або повідомляють про можливість отримати компенсацію тільки за матеріальні збитки і не говорять про моральну шкоду. 4. З прийняттям нового КПК України у кримінальних справах, які стосуються такої категорії справ, як ухилення від сплати аліментів, нанесення легких тілесних ушкоджень, побої та мордування, все частіше укладаються угоди про примирення. Але, як правило, вони не містять умов про відшкодування матеріальної і моральної шкоди потерпілим. Суддям і прокурорам необхідно звертати на це увагу. 5. Жінки можуть ставати жертвами множинної дискримінації (зокрема, коли жінка є представницею національної меншини або є внутрішньо переміщеною особою, або має інвалідність, хворіє на ВІЛ / СНІД, є нетрадиційної сексуальної орієнтації, належить до маргінальних верств населення тощо). Прокурорам і суддям слід особливо уважно ставитися до таких випадків, не проявляючи упередженого ставлення й не піддаючись впливу стереотипів. Так, прокурор, якщо ним буде виявлено, що слідчий, під впливом стереотипів, проводить неефективно досудове розслідування (наприклад, керується стереотипом, що жінка, яка притягалася до відповідальності за зайняття проституцією (за ст. 181¹ КУпАП) не може бути жертвою зґвалтування), має ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого (п. 8 ч. 2 ст. 36 КПК України). 6. У справах, пов'язаних із гендерно зумовленим насильством у випадках, коли підозрюваний (обвинувачений) і жертва є членами однієї сім'ї, співмешканцями або навіть просто знайомими, у підозрюваного (обвинуваченого) є широкі можливості впливати на жертву. У зв'язку із цим доцільним є застосування відповідних запобіжних заходів (ст. 177 КПК України). 7. Для забезпечення безпеки потерпілої також необхідно розглядати питання про проведення допиту, впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК України). 8. Оскільки за ст. 477 КПК України значну частину кримінальних проваджень, що потребують гендерно чутливого підходу, віднесено до проваджень у формі приватного обвинувачення, прокурорам необхідно за наявності відповідних фактів проводити відповідну бесіду із потерпілою, щоб вона ініціювала відповідне кримінальне провадження. 9. Також рекомендується у справах про гендерно зумовлене насильство і про торгівлю людьми	

проводити слухання лише у закритому режимі, незалежно від того, чи надходило відповідне клопотання від учасників справи; виділяти у приміщеннях суду окремі кімнати очікування для потерпілих і свідків; забезпечити належну охорону; сприяти активнішому залученню жінок-співробітниць правоохоронних органів до процесу отримання свідчень на етапі досудового слідства.

10. З метою поліпшення розслідування справ щодо торгівлі людьми і щодо гендерно зумовленого насильства вводити для прокурорів та суддів відповідну спеціалізацію.

11. Навчання суддів і прокурорів має включати інформацію про основні положення Стамбульської конвенції. У зв'язку із тим, що Україна готується до її ратифікації, до законодавства України, у тому числі до КК України, буде внесено суттєві зміни.

Щодо **цивільних справ**, то проблематика гендерної рівності найбільш яскраво проявляється у таких справах:

трудові спори, зокрема, пов'язані із передбаченою законодавством України заборонаю залучати жінок до роботи вночі (ст. 175 КЗпП), направляти вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, у відрядження (ст. 176 КЗпП), а також заборонаю жінкам працювати на важких і небезпечних роботах (ст. 174 КЗпП + відповідний перелік, до якого увійшло більше ніж 500 видів робіт) тощо.

З проблематикою захисту прав жінок також пов'язані спори із роботодавцями щодо визнання за жінкою статусу матері-одиначки і наданням відповідних додаткових відпусток. Головною причиною таких спорів є недостатня визначеність у законодавстві України переліку документів, які підтверджують статус матері-одиначки, яка, як правило, трактується не на користь жінки;

сімейні спори, перш за все, про визначення місця проживання дитини, де частіше проявляється дискримінація щодо чоловіків, визначення розміру аліментів, вирішення спорів про ім'я дитини або про зміну прізвища дитини після розлучення тощо. Так, щодо останньої категорії справ слід зазначити, що діти в більшості випадків після розлучення залишаються проживати із матір'ю. При цьому якщо після розлучення мати повертає собі дівоче прізвище за своїм рішенням, то для зміни прізвища дитини, яка в абсолютній більшості випадків має прізвище батька, мати може змінити прізвище дитини за відсутності згоди батька дитини, тільки звернувшись до суду і довівши, що батько участі у вихованні дитини не бере¹¹⁹. У судовій практиці є випадки, коли суд, відмовляючи у задоволенні позову про зміну прізвища дитини, посилається на українські національні традиції¹²⁰, не ставлячи при цьому питання, яке рішення найбільшою мірою відповідатиме інтересам самої дитини;

майнові спори, зокрема, про виселення, зокрема через застосування насильства. Переважно йдеться про справи, коли в одному помешканні продовжують проживати особи, які раніше перебували у шлюбі між собою. У цих справах складається суперечлива практика, але серед суддів переважає підхід, коли систематичне застосування насильства (в усіх розглянутих справах жертвою насильства була жінка) не розглядається як підстава для примусового виселення чоловіка, у тому числі у ситуації, коли за його частку інші співмешканці пропонують заплатити відшкодування, пропорційне розміру такої частки;

спори щодо поділу корпоративних прав подружжя при розлученні. ВСУ свого часу у постанові Пленуму «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним і розподіл спільного майна подружжя» №11 від 21.11.2007 р. роз'яснив судам, що, зважаючи на ч. 2, 3 ст. 61 СК України, якщо внесок до статутного фонду господарського товариства зроблено за рахунок спільного майна подружжя, в інтересах сім'ї, той із подружжя, хто не є учасником товариства, має право на розподіл отриманих доходів. Крім того, при використанні одним із подружжя спільних коштів всупереч ст. 65 СК України інший має право на компенсацію вартості його частки. На підставі цієї позиції суди, розглядаючи спори про поділ корпоративних прав при розлученні, виходять із того, що «ані сам внесок, ані корпоративні права на ТОВ не підлягають розподілу, другий із подружжя

¹¹⁹ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43954999>.

¹²⁰ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32320863>.

має право на компенсацію у розмірі половини внеску відповідача до статутного фонду ТОВ». Оскільки у переважній більшості випадків засновниками (учасниками) ТОВ виступають чоловіки, у разі розлучення жінка може претендувати лише на компенсацію половини суми, за яку було придбано первісну частку ТОВ, незважаючи на її вартість на момент самого розлучення. Тобто все, на що може розраховувати другий з подружжя (як правило, жінка) у разі поділу корпоративних прав у ТОВ, це компенсація половини вартості внеску в статутний фонд такого товариства, за умови що такий внесок був здійснений за рахунок спільних коштів подружжя і при цьому був порушений порядок відчуження спільного майна, встановлений ст. 65 СК України;

спори щодо відшкодування моральної шкоди за сексуальні домагання. Поняття сексуальних домагань надається в ст. 1 Закону про забезпечення рівних можливостей (див. додаток 8). Крім того, в Законі зазначається, що дискримінація за ознакою статі включає сексуальні домагання, що виражаються у діях сексуального характеру, поведінки (включаючи жести, вирази і фізичний контакт), що є загрозливим, образливим, таким, що піддає експлуатації або змушує до сексуальних відносин (ч. 1 ст. 3). Схожа за змістом норма наведена у проекті Трудового кодексу, де, зокрема, зазначається, що «дискримінація за ознакою статі включає сексуальні домагання, що виражаються у формі небажаної словесної, несловесної або фізичної поведінки сексуального характеру з метою або наслідками приниження честі та гідності (створення атмосфери залякування, ворожості, приниження або образ)» (ст. 4)¹²¹. В судовій практиці можна зустріти поодинокі приклади використання цього терміну, якщо про факт сексуальних домагань заявляє сторона в справі¹²², загальний висновок за якими: жінка зможе добитися поновлення своїх прав, порушених внаслідок здійснення сексуальних домагань щодо неї, тільки за умови, якщо факт сексуальних домагань буде встановлено правоохоронними органами в порядку, передбаченому процесуальним законодавством для розслідування злочинів. Ситуація ускладнюється тим, що чинне законодавство України не передбачає складу такого злочину як сексуальні домагання¹²³. Як бачимо, тягар доведення того факту, що порушення права відбулося саме через сексуальні домагання, покладається на жінок.

Щодо **справ про адміністративні правопорушення**, то тут слід вилілити *справи про насильство в сім'ї*. Як свідчать результати досліджень, у 98% справ цієї категорії жертвами насильства в сім'ї стають *жінки*. На жаль, навіть коли суд фіксує наявність дитини (дітей) в родині (або таких, що проживають в тому ж приміщенні, де стався факт насильства), він не з'ясовує і не бере до уваги при розгляді справи, чи була дитина свідком насильства в сім'ї¹²⁴. Крім того, суди припускаються помилки, коли, наприклад, посилаючись на ст. 3 СК України, відповідно до якої сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають спільні права та обов'язки, визнають відсутність сімейних відносин між братом і сестрою, які хоча й проживають разом в одній квартирі, спільним побутом не пов'язані й не мають спільних прав і обов'язків. Такі висновки суду призводять до того, що використання нецензурної лайки до своєї сестри й погрози фізичною розправою на її адресу судом не визнаються насильством у сім'ї¹²⁵, або, наприклад, нецензурна лайка на адресу колишньої дружини також не визнається підставою для застосування заходів щодо протидії насильству в сім'ї¹²⁶. Також фіксуються випадки, коли суд не кваліфікує відповідні дії «фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування» як насильство в сім'ї, посилаючись на таку суто формальну підставу як відсутність

¹²¹ Правове регулювання гендерної рівності у трудових відносинах: міжнародні стандарти та громадська думка – К.: [Агентство “Україна”], 2010 – Вип. 1 / О.А. Богданюк, В.М. Євсюкова, К.Б. Левченко (кер. авт. кол.) [та ін.]. – С. 55.

¹²² <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7118756>.

¹²³ Ситуація може змінитися, якщо до чинного законодавства України будуть внесені необхідні зміни в межах підготовки до ратифікації Стамбульської конвенції. Відповідні рекомендації див. : Відповідність окремих законів України положенням Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами // Аналітичний експертний звіт підготували та відредагували Хав'єр Трухеро-Кувас та Ганна Христова спільно з Миколою Хавронюком для Ради Європи.

¹²⁴ Див. наприклад, <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28781141>.

¹²⁵ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40720314>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43857792> та ін.

¹²⁶ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21857880>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43983329> та ін.

реєстрації потерпілої особи за тим самим місцем проживання, що і особа, яка вчинила насильство¹²⁷, або на те, що особи, які проживають із чоловіком, який вчинив насильство, не є членами його сім'ї (наприклад, якщо насильство вчиняється щодо сестри дружини)¹²⁸. Крім того, неналежною і такою, що суперечить практиці ЄСПЛ і Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок¹²⁹, є практика судів, які визнають бездіяльність правоохоронних органів, до яких звертається жінка із повідомленням про вчинення щодо неї (і дітей) насильства в сім'ї, правомірною, посилаючись на те, що ці ж органи не склали відповідного адміністративного протоколу, а отже – факту насильства не фіксували¹³⁰;

справи про ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків щодо дітей. Результати проведеного в Україні моніторингу свідчать, що до адмінвідповідальності за ухилення від виконання батьківських обов'язків притягаються в абсолютній більшості справ жінки. При цьому законодавство є гендерно нейтральним. Суд, отримавши адмінпротокол, жодного разу не поставив питання, чи бере участь у вихованні батько дитини¹³¹.

Серед **адміністративних спорів** найбільш яскраво ілюструють проблематику гендерної рівності спори про застосування гендерної квоти на виборах (відповідні приклади наводилися в інших розділах).

В цілому за наведеними категоріями справ можна висловити такі рекомендації суддям:

1. Звертатися до міжнародних актів з метою встановлення відповідності національного законодавства положенням ратифікованих Україною міжнародних договорів (у разі виявлення колізії пріоритет має бути надано міжнародному договору). Крім того, тлумачення національного законодавства в контексті міжнародних зобов'язань має виступати додатковою гарантією належного захисту прав людини. Ще один аргумент на користь такого звернення – посилання на міжнародні акти в судовому рішенні робить їх більш переконливими, підвищуючи довіру до суду.

2. Окрім текстів самих міжнародних договорів суддям слід враховувати практику ЄСПЛ, Комітетів ООН з прав людини і з ліквідації дискримінації щодо жінок.

3. У разі наявності сумнівів щодо відповідності окремих положень законодавства принципу рівності за ознакою статі, звертатися через ВСУ до КСУ для вирішення питання про конституційність відповідного законодавчого положення. Якщо невідповідність є очевидною, відмовлятися від застосування такого припису й вирішувати справу безпосередньо на підставі Конституції України, міжнародних актів тощо.

4. Звертати увагу на необхідність не піддаватися впливу гендерних стереотипів (оскільки такий вплив носить підсвідомий характер), перевіряти себе внутрішньо, чи не вчиняються ті чи інші дії у провадженні (справі) під впливом стереотипних уявлень про жінок і чоловіків тощо.

5. Використовувати гендерно чуйну мову, користуватися фемінітивами при спілкуванні із учасниками судового розгляду (позивачка, відповідачка, заявниця тощо).

6. Уважно ставитися до правила щодо розподілу тягара доведення у справах про дискримінацію (див. детальніше підрозд. 4.3).

Частина IV. Особливості діяльності прокурора у кримінальних провадженнях, пов'язаних із гендерним насильством

¹²⁷<http://reyestr.court.gov.ua/Review/1304237>.

¹²⁸<http://reyestr.court.gov.ua/Review/5534585>.

¹²⁹Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016. – С. 147-169.

¹³⁰<http://reyestr.court.gov.ua/Review/21877969>.

¹³¹ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3007073>;

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/7439651>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6737700>;

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3168047>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/548185>;

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/902367>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1091770>;

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/581666>; <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/1304139>.

В межах цього розділу розглядаються окремі питання, що вимагають особливої уваги під час навчання прокурорів, які здійснюють процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних проваджень (справ), пов'язаних із домашнім насильством, торгівлею жінками та обігом порнографічної продукції, вжиттям заходів щодо захисту прав та законних інтересів потерпілих від таких дій жінок, а також підтримують публічне обвинувачення в суді у таких справах.

У додатках 10–12 надано приклади програм проведення тематичних занять з прокурорами.

4.1. Діяльність прокурора у кримінальних провадженнях, пов'язаних із домашнім насильством. Сьогодні КК України не визначає домашнє насильство або насильство в сім'ї як окремий склад злочину і не передбачає наявність інтимних або сімейних стосунків між потерпілою особою та злочинцем як обставину, яка обтяжує покарання. Водночас, КК України встановлює низку злочинів, що охоплюють різні форми фізичного та сексуального насильства (див. додаток 9). Стосовно випадків психологічного та економічного насильства, слід зазначити, що у КК України встановлено відповідальність за доведення особи до самогубства (ст. 120), погрозу вбивством (ст. 129), а вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку, особи, що перебуває в безпорадному стані, або особи, що перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного, передбачено як обставини, що обтяжують покарання (п.п. 6, 8 ч. 1 ст. 67)

Аналіз матеріалів слідчої практики свідчить, що прокурору, який здійснює процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних з насильством у сім'ї, зокрема, слід приділяти особливу увагу таким питанням:

– встановленню та доведенню форми вини (умисної, необережної, змішаної/складної/подвійної) та її виду (розділ V КК України), мети й мотиву вчинення злочину, що має визначальне значення для правильної його кваліфікації (особливо у відмежуванні вбивства, вбивства через необережність або умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілої особи; встановленні стану крайньої необхідності або необхідної оборони (*ст.ст. 36, 39 КК України*));

– з'ясування інформації про наявність попередніх фактів насильства щодо потерпілої з боку підозрюваного (обвинуваченого). Невстановлення цих важливих для характеристики особи обвинуваченого відомостей призводить до неврахування їх також під час притягнення його до відповідальності (у тому числі при вирішенні питання про доцільність й обґрунтованість застосування ст. 69 «Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом» або/та ст. 75 «Звільнення від відбування покарання з випробуванням» КК України). Як наслідок, це ставить під сумнів справедливість й обґрунтованість відповідних вироків суду у справах про факти домашнього насильства;

– ґрунтовному ознайомленню потерпілої особи з її правом на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої у зв'язку із вчиненням злочину, й особливостям доведення факту її завдання та розміру;

– інформуванню потерпілих щодо органів та установ, на які покладається здійснення заходів із попередження насильства в сім'ї, у тому числі спеціалізованих установ для жертв такого насильства; системи соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, та припинення такого насильства, порядку та підстав вжиття цих заходів тощо. Також необхідно інформувати про наявні в державі громадські організації, які надають допомогу жертвам домашнього насильства;

– у випадках відмови потерпілої від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, перш ніж закрити його, важливо впевнитися у добровільності такої відмови потерпілої. З цією метою варто запитати потерпілу про причини її відмови від обвинувачення; додатково поінформувати про систему державних органів, установ та громадських організацій, що займаються питаннями протидії насильству в сім'ї тощо; роз'яснити правові наслідки такої відмови, зауважити, що закон не забороняє звертатись із заявами про вчинення злочину повторно (протягом строку давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення певного кримінального правопорушення) (ст. 478 КПК України).

Також варто підкреслити, що положення ч. 4 ст. 26, п. 7 ч. 1 ст. 284, ст. 477, КПК України в частині віднесення низки злочинів, пов'язаних із домашнім насильством до справ приватного обвинувачення, які мають закриватися у випадках відмови потерпілої від обвинувачення, суперечать ст. 55 «Провадження ex parte та ex officio» Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція). Згідно з цією Конвенцією початок кримінального переслідування відповідних правопорушень не повинен залежати цілком від повідомлення, поданого жертвою, а провадження має продовжуватися навіть, якщо жертва відкликає свою заяву (відмовилася від обвинувачення). Тож, передбачається, що з ратифікацією Україною Стамбульської Конвенції будуть внесені зміни КК України та КПК України, що унеможливлять обов'язкове закриття провадження у випадках відмови потерпілої жінки від обвинувачення.

Прокурору, який підтримує публічне обвинувачення в суді у кримінальних справах щодо злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї, окрім іншого, необхідно:

– звертати увагу суду на недопустимість (з точки зору міжнародних норм) розглядати у справах про гендерне насильство як обставину, що пом'якшує покарання, вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілої (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України) або ж взагалі – провокуючу, аморальну поведінку потерпілої. Це суперечить ст. 42 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція), в якій йдеться про неприйнятні виправдання злочинів, у тому числі злочини, учинені в ім'я так званої «честі».

У кримінальних справах щодо домашнього насильства така обставина, як те, що винний є єдиним годувальником у сім'ї, має розглядатися не в контексті пом'якшуючої покарання обставини, а, навпаки, обставини, що обтяжує покарання, – «вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного» (п. 8 ч. 1 ст. 67 КК України).

Не узгоджується з процесуальною вимогою щодо законності та справедливості рішення суду й така поширена практика, коли пом'якшуючою покарання обставиною визнається наявність у винного на утриманні малолітніх/неповнолітніх дітей, однак, водночас у вирокі зазначається, що обвинувачений є непрацюючим або таким, що офіційно не працює;

– оскаржувати вирок (рішення) суду за наявності підстав вважати, що призначене судом покарання за своїм видом чи розміром є явно несправедливим через його м'якість (ч. 2 ст. 409, ст. 414, п. 3 ч. 1 ст. 438 КПК України).

За результатами вивчення відповідних вироків суду виявлено, що трапляється безпідставне застосування до винного у домашньому насильстві звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК України. В таких випадках суд нерідко, всупереч закону, керується передусім не висновком про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, а проханням потерпілої суворо не карати винного і не призначати йому реальне позбавлення волі, незалежно від характеру завданих їй тілесних ушкоджень (у тому числі нанесених численних ударах або ножових пораненнях у життєво важливі органи). Водночас не виключається ймовірність того, що відповідні прохання потерпілої жінки є результатом тиску на неї з боку обвинуваченого, її матеріальної або іншої залежності від винного тощо. Як наслідок, це може породити почуття безкарності у винного та створює ризики для подальшої насильницької поведінки стосовно потерпілої.

Звільнення від реального відбування покарання на підставі ст. 75 КК України суд застосовує й у випадках, коли наслідком домашнього насильства стала смерть потерпілої і винного засуджено за ст. 119 «Вбивство через необережність» КК України. Прокурору слід звертати особливу увагу на належне обґрунтування такого рішення суду, і за наявності підстав, оскаржувати його. Наприклад, застосування до винного звільнення від реального відбування покарання вбачається належним чином не обґрунтованим у таких трьох випадках, що мали місце у 2015 році:

1) коли смерть потерпілої настала від механічної асфіксії внаслідок стискування засудженим органів її шиї руками (удушення) («про це свідчать виявлені під час дослідження на шиї та обличчі

численні синці та садна, крововиливи у м'які тканини шиї, наявний перелом під'язикової кістки») (справа № 329/1235/15-к)¹³²;

2) коли внаслідок завдання потерпілій, яка вже мала завідомо для винного тяжкі тілесні ушкодження, трьох ударів рукою по голові та одного удару ногою в область спини, «що призвело до ускладнень у вигляді набряку і здавлювання головного мозку сформованим крововиливом під тверду мозкову оболонку, які зумовили настання її смерті» (справа № 502/2043/15-к)¹³³. У цьому випадку суддя, попри інше, врахував позицію потерпілого, який дав показання в суді, що загинула «погано себе поводити» і просив не карати суворо обвинуваченого;

3) коли з мотивів ревності обвинувачений наносив множинні удари потерпілій, унаслідок яких вона отримала тяжке тілесне ушкодження, яке перебувало в прямому причинно-наслідковому зв'язку з настанням її смерті (справа № 643/16881/13-к)¹³⁴. Ця кримінальна справа вже двічі перебувала на новому розгляді в суді першої інстанції й двічі суддя застосовував до заслуженого ст. 75 КК України. З огляду на зміст цих вироків вбачається, що суд, приймаючи таке рішення, керувався тим, що потерпіла негативно характеризувалася.

Іншим прикладом невинуваченої м'якості кримінальної відповідальності, застосованої судом, є вирок у справі № 234/10996/15-к¹³⁵, який за апеляційною скаргою прокурора був потім скасований. Відповідно до змісту цього вироку обвинувачений українець жорстоко побив свою матір, внаслідок чого вона померла в лікарні. Однак суд не врахував і не дав належної оцінки характеру і тяжкості вчиненого винним та застосував до нього спочатку ст. 69 КК України, призначивши покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції ч. 2 ст. 121 КК України, а потім – ст. 75, 76 КК України, звільнивши обвинуваченого від відбування покарання. Лише завдяки діям прокурора цей вирок апеляційним судом було скасовано в частині призначення покарання та ухвалено новий вирок, яким винному призначено покарання за ч. 2 ст. 121 КК України – у виді 7 років позбавлення волі;

– згідно з п. 3 ч. 3 ст. 394, п. 3 ч. 3 ст. 424 КПК України вирок суду на підставі угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) може бути оскаржений прокурором виключно з підстав, якщо угода взагалі не могла бути укладена у конкретному провадженні відповідно до закону. Однак прокурор зобов'язаний в суді висловлювати свою думку щодо можливості винесення вироку на підставі конкретної угоди про примирення. У кримінальних справах, пов'язаних із домашнім насильством, прокурору слід заперечувати проти затвердження в суді угоди про примирення, якщо є достатні підстави вважати, що на добровільність рішення потерпілої жінки щодо укладення угоди могли негативно вплинути, зокрема, спільне проживання потерпілої з винним, матеріальна від нього залежність, характер нанесених тілесних ушкоджень, наявна інформація про попередні випадки домашнього насильства (ймовірність систематичних насильницьких дій в сім'ї) та інші фактори, що можуть тримати потерпілу в стані страху, суттєво придушувати її волю.

Також прокурору, висловлюючи свою думку в суді про можливість затвердження угоди про примирення, варто зважати, що, якщо за такою угодою непрацюючій особі буде призначено покарання у виді штрафу, його сплата може лягти на плечі потерпілої від домашнього насильства та інших членів сім'ї.

Між тим, варто наголосити, що правова можливість у національному процесуальному законодавстві укладення угод про примирення не узгоджується зі ст. 48 Стамбульської конвенції, яка передбачає заборону альтернативних процесів з вирішення спорів, у тому числі посередництво та примирення, стосовно всіх форм насильства, які підпадають під сферу застосування цієї Конвенції. Отже з ратифікацією цієї Конвенції укладення угод про примирення у кримінальних провадженнях щодо вчинення відповідних злочинів має стати неможливим.

¹³² <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53546952>

¹³³ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56212917>

¹³⁴ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55755485>

¹³⁵ <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55671414>

4.2. Діяльність прокурора у кримінальних провадженнях, пов'язаних із торгівлею людьми. Матеріальне становище жінок в Україні порівняно з чоловіками є значно гіршим. Виникає так званий феномен мультиплікації, коли жінка працює в низькооплачуваній «фемінізованій» галузі, що знаходиться в основі «професійної піраміди», і є єдиним годувальником у неповній сім'ї. Це створює умови для її поступового переміщення в маргінальні верстви суспільства. Таким чином, наслідком економічних відмінностей у становищі чоловіків і жінок є такі серйозні соціально-демографічні проблеми, як надмірна бідність жінок, слабкі позиції жінок у сімейних стосунках тощо. Одним із основних проявів гендерного насильства є торгівля людьми. Гендерна дискримінація є однією з вирішальних причин актуальності работоргівлі як глобальної проблеми. Україна – одна з основних країн, де здійснюється торгівля людьми з метою подальшого трудового і сексуального рабства.

Жінки першими стають жертвами таких видів торгівлі людьми, як сексуальна експлуатація (у проституції, порнографічній індустрії), трудова експлуатація тощо.

Проблема значною мірою має соціально-економічний характер, з цим пов'язані труднощі її вирішення: жінки часто погоджуються на сумнівну роботу через низький рівень життя чи відсутність іншої роботи. Проституція є базою для розвитку міжнародної торгівлі жінками з сексуальною метою¹³⁶.

У процесі розгляду гендерного аспекту запобігання торгівлі людьми необхідно звернути увагу на те, що жінки є основною цільовою групою для торгівців людьми.

Слід зазначити, що існують проблемні питання у відносинах між правоохоронними органами і жертвами торгівлі людьми. Найчастіше потерпілі неознані у тому, до яких правоохоронних та інших органів необхідно звертатися за правовою та психологічною допомогою, навіть якщо вони наважуються подати заяву до поліції, то там рідко знаходять розуміння і реальний правовий захист. Зазвичай жертв торгівлі людьми звинувачують у тому, що вони самі винні у тому, що сталося. Зазвичай жінки не знаходять моральної підтримки навіть серед близьких родичів, найбільшого масштабу проблема безпорадності жертв торгівлі людьми набуває у сільській місцевості. Самі жертви, як правило, юридично безграмотні, не знають своїх прав, законів, що робить їх становище безвихідним¹³⁷.

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень щодо злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, свідчить, що особливості методики процесуального керівництва досудовим розслідуванням цих злочинів зумовлюється механізмом їх вчинення. Зокрема, **для здійснення торгівлі людьми характерна наявність кількох взаємопов'язаних між собою етапів злочинної діяльності та їх ретельне планування, обов'язковими елементами якого, як правило, є:**

- 1)** створення різноманітних фірм, які, прикриваючись підприємницькою або спонсорською діяльністю, фактично вербують та вивозять за кордон жінок нібито для подальшого їх працевлаштування;
- 2)** налагодження корумпованих зв'язків з посадовими особами державних органів, які займаються оформленням та видачею необхідних для виїзду за кордон документів, а також здійснюють безпосередній контроль за переміщенням громадян через державний кордон України;
- 3)** підшукування поза межами України за участю іноземних громадян (тобто сутенерів) «ринків збуту» для продажу потерпілих з метою їх подальшої сексуальної експлуатації;
- 4)** підшукування та вербування осіб, які з огляду на вік та зовнішні дані можуть бути використані для продажу з метою саме сексуальної експлуатації;
- 5)** вибір способів переміщення потерпілих через державний кордон України – законного (за дійсним паспортом, іншими необхідними документами) або незаконного (за підробленими документами або нелегально, взагалі без будь-яких документів);
- 6)** примушування жінок до заняття проституцією та контроль над ними після прибуття в країну призначення;
- 7)** вибір способу оплати та перевезення грошей за поставлений таким чином

¹³⁶ Смирнова О.В. Торговля людьми в гендерной проблематике СМИ / О.В. Смирнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediascope.ru/node/1130>

¹³⁷ Бутаева М.А. Гендерные проблемы в отношении насилия в семье / М.А. Бутаева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/gendernye-problemy-v-otnoshenii-nasiliya-v-semie>

«товар»¹³⁸.

Тому **прокурору слід забезпечити** проведення комплексу слідчих (розшукових) дій під час розслідування *кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми*, які б спрямовували на одержання інформації щодо фактів:

- вербування, переміщення, переховування, передачі й отримання людини замовнику шляхом її обману, шантажу чи використання вразливого стану;
- отримання винагороди, її характеру і розміру особою, яка здійснювала доставку та передачу «живого товару» замовнику;
- наявності або відсутності трудової угоди;
- примушування до виконання робіт (шляхом обману, погроз, побиття тощо);
- відсутності оплати праці або невідповідності її розміру характеру, умовам та тривалості праці;
- обмеження будь-яких законних прав «найманців»;
- наявності співучасників злочину та функцій, які ними виконувалися;
- встановлення всіх епізодів злочинної діяльності;
- встановлення всіх можливих свідків злочинної події, пошук та вилучення доказів¹³⁹.

Крім того, під час виявлення та розслідування фактів щодо торгівлі людьми необхідно враховувати глобалізацію комп'ютерного простору. Сьогодні **можна виділити такі тенденції застосування інформаційних технологій при вчиненні торгівлі людьми в Україні та за кордоном:**

- деякі види сексуальної експлуатації жертв торгівлі людьми здійснюються винятково в Інтернеті (в режимі он-лайн). Серед таких форм насильства над жертвами – відеошоу наживо та секс-чати;
- шантаж жертв відбувається з використанням попередньо зібраної інформації, пов'язаної з профілями жертв в Інтернеті, зокрема, приватної електронної кореспонденції, облікових записів у соціальних мережах, сімейних стосунків або місць працевлаштування;
- у злочинній діяльності торговці використовують як спеціально створені для цього веб-сайти (наприклад, ескорт-сайти), так і публічні, загальні веб-сайти з оголошеннями про працевлаштування;
- онлайніві платформи дають змогу організованим злочинним угрупованням використовувати жертв торгівлі людьми у широких масштабах. Інформація про жертв сексуальної експлуатації, зайнятих у проституції, публікується у спеціально для цього створених добірках, каталогах, доступних в режимі он-лайн в Інтернеті;
- розвиток нових технологій дає можливість організованим злочинним групам віддавати накази і водночас відстежувати своїх жертв по телефону або в Інтернеті;
- співробітництво між злочинними групами на міжнародному рівні або створення злочинних груп, члени яких є громадянами різних країн;
- у контексті сексуальної експлуатації дітей соціальні медіа уможливають легкий доступ зловмисників до потенційних жертв і значно спрощують їх вербування; анонімно поширювати порнографічний контент в режимі он-лайн. Зловмисники також можуть користуватися анонімними форумами та онлайнівими групами, де окрім обміну зображеннями та відео з дитячою порнографією можна поділитися власним досвідом сексуальної експлуатації дітей або можливими шляхами її здійснення, дитячого секс-туризму тощо;
- використання Інтернету значно полегшило вчинення торгівлі людьми та міжнародну торгівлю з метою сексуальної експлуатації, які здійснюються у змові зі спеціалістами, що експлуатують веб-сайти, та адміністраторами послуг¹⁴⁰.

¹³⁸ Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2004. – С. 39.

¹³⁹ Розслідування торгівлі людьми: навч. посіб. / М.І. Андрієнко та ін.; [за ред. П.В. Коляди]. – К.: Конус-Ю, 2009. – С. 62–63.

¹⁴⁰ Виявлення, попередження та розслідування злочинів торгівлі людьми, вчинених із застосуванням інформаційних

Під час розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з торгівлею людьми, наявна наступна специфіка проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Допит свідків. Специфіка цього допиту проявляється залежно від категорії свідків, яких умовно можна розділити на три групи:

1. До першої групи свідків належать особи, які можуть підтвердити вчинення певних дій підозрюваними щодо підготовки або вчинення ними торгівлі людьми. Специфічність цієї групи свідків полягає в потенційно більшій інформативності їхніх показань порівняно з показаннями інших свідків, а також можливості перевірки процесу формування їхніх показань. Зокрема, підлягають допиту особи, які причетні до оформлення закордонних паспортів, інших необхідних для виїзду за кордон документів та можуть у зв'язку з цим вказати на осіб, які зверталися до них з цього питання чи просили їх прискорити оформлення або у разі використання підроблених документів – виготовити підроблені документи тощо.

2. До другої групи належать свідки з числа осіб, які добре знають потерпілих (друзі, знайомі, співробітники, сусіди, родичі потерпілих тощо). Важливе значення для доказування факту торгівлі людьми можуть мати показання родичів, знайомих потерпілих, яким зі слів останніх може бути відомо про те, що вони були вивезені за кордон обманним шляхом (наприклад, для ймовірного працевлаштування), що їх примушували займатися проституцією шляхом застосування насильства, погроз, боргової кабали. Не виключена наявність у таких осіб переданих потерпілими листів, записок з проханням про допомогу повернутися в Україну, відшуканні коштів на сплату боргу тощо.

3. Третя група – свідки з числа осіб, які добре знають підозрюваних. Питання, що з'ясовуються під час допитів таких осіб мають бути спрямовані на отримання відомостей про подію злочину, дії підозрюваного, що передували вчиненню торгівлі людьми, особу підозрюваного¹⁴¹.

Допит потерпілих. Є чи не єдиним джерелом відомостей про злочинців щодо часу, місця та способу вчинення торгівлі людьми. Слід враховувати, що жертви торгівлі людьми по-різному ставляться до свого процесуального положення – залежно від виховання, місцевості проживання, типу темпераменту, характеру стосунків з членами сім'ї; результативністю реабілітації; наявності тиску злочинних угруповань, вжиття заходів безпеки, якості надання юридичної допомоги, тривалості розслідування, ставлення співробітників правоохоронних органів та суду та ін. Умовно потерпілих у кримінальних провадженнях цієї категорії можна поділити на дві групи: 1) особи, які вважають себе потерпілими; 2) особи, які не вважають себе потерпілими¹⁴².

Іноді потерпілі не можуть ідентифікувати дискримінаційне ставлення. Неприпустимі такі ситуації, коли жертва гендерно зумовленого насильства наражається на нерозуміння, осуд, приниження, звинувачення у провокації та інші прояви дискримінаційного ставлення¹⁴³.

Тому під час допиту жертв торгівлі людьми необхідно враховувати наступні чинники:

– стосунки з торговцем(-ями), які можуть бути дуже складними і спричиняють виникнення різних почуттів – поєднання страху, залежності, часом навіть відданості і прихильності;

– страх перед помстою. Залякування жертви та погрози є типовим способом знеохочення жертви звертатися до органів влади і свідчити відкрито;

– стать. Жінки і дівчата можуть мати низький соціальний статус у країні свого походження. Крім того, на їх батьківщині той факт, що їх примусили займатися певною діяльністю, може вважатися власною провинною. Це не спонукатиме їх свідчити відкрито;

технологій (проект): навч. курс / [В. Гузій, Д. Девіс, В. Дубина, М. Каліжєвський, О. Манжай, В. Марков]. – К., 2015. – С. 9–10.

¹⁴¹ Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2004. – С. 144–146.

¹⁴² Ахтирська Н.М. Торгівля людьми в Україні: про що свідчить судова практика. – К.: Академія суддів України, 2006. – С. 81.

¹⁴³ Фулей Т.І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя / Т.І. Фулей. – К.: ВАІТЕ, 2016. –180 с. – С. 173, 175.

– особисті обставини та реакції. За винятком деяких поширених тенденцій та характеристик, умови, в яких перебуває жертва торгівлі людьми, – специфічні і не можуть бути передбачені завчасно. Це також стосується і реакцій жертви. Небажання співпрацювати, прихована ворожість та нездатність згадати події у подробицях, невідповідності у свідченнях або вигадкування епізодів певних подій є ймовірними наслідками травми і повинні сприйматися саме так. Необхідно пам'ятати, що немає єдиної правильної або неправильної реакції на торгівлю людьми¹⁴⁴.

Допит потерпілих потребує з психологічної точки зору ретельної підготовки. Під час першого допиту можливі ситуації, коли важко ідентифікувати, хто перед тобою – жертва чи злочинець. Необхідно роз'яснити потерпілим їхні права та обов'язки. Особливу увагу слід звернути на те, що їм гарантоване право на нерозголошення інформації, що їх дискредитує, та право на захист. Під час допиту неприпустимо формальне стпвлення, умови допиту повинні сприяти виникненню довіри до прокурора. З психологічної точки зору для встановлення довірливого контакту між прокурором та жертвою торгівлі людьми допит бажано проводити співробітнику тієї статті, що й потерпіла¹⁴⁵. Для встановлення психологічного контакту прокурору необхідно бути уважним, уміти володіти собою за різних обставин, не давати волю емоціям, неупереджено ставитися до осіб, які постраждали від торгівлі людьми.

Психологічними особливостями жертв торгівлі людьми можна вважати такі: розлади особистості різної інтенсивності і спрямованості, висока збудливість, тривожність, депресивні стани, порушення сну тощо. Крім цього, може спостерігатися компульсивна поведінка, тобто поведінка, яка не має раціональної мети, а здійснюється мимоволі, з нав'язливих внутрішніх спонукань, від бажання виконувати неусвідомлені, безглузді дії, які стають стереотипними, а спроба змінити лінію поведінки викликає стан тривоги.

Жінки, які зазнали насильства, перебувають у стресовому стані, який характеризується певними особливостями: фрагментація пам'яті, труднощі при довільному відтворенні картини подій, спотворення уявлення про послідовність дій злочинців; втрата реального відчуття часу; апатія, байдужість до своєї долі; неможливість приймати рішення, неадекватні ситуації; порушення психіки (можуть проявлятися в постійному почутті страху, горя, відчаю, у стані плаксивості або замкнутості, з вираженим небажанням спілкуватися, в агресивній поведінці тощо). Крім цього, отримана психологічна травма не дає змоги постраждалим адекватно оцінювати подію, робити оптимальні дії і правильно будувати свою поведінку. Часто жінки, які зазнали сексуальної експлуатації, просто не звертаються за допомогою у правоохоронні органи, боячись розголосу, осуду і глузування з боку суспільства, а також помсти торговців людьми¹⁴⁶.

Плануючи проведення допиту жертв торгівлі людьми, необхідно враховувати положення, передбачені ст.ст. 225, 232 КПК України. Обґрунтовуючи необхідність проведення допиту в порядку зазначених статей також варто брати до уваги ч. 2 ст. 12, ст. 28 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми.

При допиті потерпілих важливо враховувати стан ремінісценції (пригадування), тобто не завжди доцільно допитувати особу відразу після звільнення (слід дати час, щоб людина заспокоїлась), але не треба і зволікати з допитом, тому що через деякий час починається процес забування.

Перелік питань, що мають бути з'ясовані під час допиту потерпілих у кримінальних провадженнях про торгівлю людьми, *можна поділити на певні групи:*

- питання, що стосуються особистих даних потерпілого;
- питання, що стосуються вербування потерпілого;

¹⁴⁴ Марія Антонія Ді Майо. Первинна ідентифікація дітей–жертв торгівлі людьми: огляд рекомендацій та інструментів / Марія Антонія Ді Майо. – Київ, 2012. – 88 с. – С. 63–64.

¹⁴⁵ Крепышева С.К. Некоторые особенности тактики производства освидетельствования при расследовании преступлений, связанных с торговлей людьми и использованием рабского труда / С.К. Крепышева // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2014. – № 3(2). – С. 122–125.

¹⁴⁶ Ларин А.Н. Психологические особенности жертв торговли людьми / А.Н. Ларин // Психология и право. – 2015. – Т. 5. – № 3. – С. 90–97.

- питання, що стосуються переправлення потерпілого за кордон;
- питання, що стосуються місця призначення;
- питання, що стосуються роботи потерпілого;
- питання, що стосуються інших умов праці потерпілого;
- питання, що стосуються примушування потерпілого до роботи;
- питання, що стосуються визволення потерпілого¹⁴⁷.

Огляд. Під час розслідування кримінальних проваджень про торгівлю людьми об'єктами огляду є: борделі, готельні кімнати та інші місця, де утримувались потерпілі й де мала місце сексуальна чи інша експлуатація, автомобілі, мобільні телефони, інформація на інтернет-сайтах, скриньки електронної пошти, документи¹⁴⁸.

Виокремлюють наступні види місць злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, вчинених організованими злочинними групами: місце добровільного або насильницького утримування потерпілої; місце затримання злочинця.

Не менш важливою метою проведення огляду місць утримування жертви є: виявлення аудіо- та відеотехніки, касет, на які могли бути записані зображення потерпілої особи з метою надсилання можливим «клієнтам», зокрема, через мережу Інтернет. На них можуть бути зафіксовані сцени насильства над потерпілими, катування¹⁴⁹.

Обшук. Під час розслідування зазначеного виду злочинів проводяться обшуки у приміщеннях організацій та установ, причетних до оформлення документів, необхідних для виїзду за кордон, з метою виявлення та вилучення усіх наявних примірників, копій, пов'язаних з їх оформленням та подальшим використанням, а також обшуки за місцем проживання осіб, які причетні до вчинення вказаних злочинів.

Відеозапис може бути вилучено у випадках:

- якщо в процесі вербування потерпіла особа відвідувала агенцію або офіс, обладнаний технічною системою безпеки, в яких може працювати система відеоспостереження, що фіксує осіб, які заходять до приміщення; якщо така система існує, то можуть існувати відеокасети з записами;
- підтвердження перебування потерпілої особи в консульських відділах посольств, туристичних агенціях, пунктах в'їзду та виїзду в країнах транзиту та призначення;
- у випадках вуличної проституції – місцева поліція може встановлювати системи відеоспостереження¹⁵⁰.

Під час обшуку обов'язково встановлюються факти наявності у підозрюваних стаціонарних персональних комп'ютерів, ноутбуків, нетбуків, планшетів, телевізорів з функцією SMART, носії цифрової інформації (диски, дискети, флеш-носії тощо), периферійне обладнання (принтери, сканери тощо), мобільні комп'ютерні пристрої з функцією телефону.

Важливим завданням при розслідуванні торгівлі людьми є аналіз вмісту мобільних телефонів, враховуючи те, що сучасний мобільний телефон – це фактично маленький комп'ютер, у якому поєднано багато різних функцій, серед них: телефонна та адресна книжки, щоденник зі списком зустрічей та справ, пристрій для обміну повідомленнями (SMS, MMS, e-mail), записник, диктофон, фотоапарат та відеокамера тощо. Слід також зауважити, що зроблені за допомогою сучасних мобільних пристроїв (наприклад, iPhone) з увімкненим функціоналом GPS фотографії нерідко містять в собі інформацію про координати місця фотографування, що дає змогу в окремих випадках з'ясувати місцезнаходження розшукуваної особи¹⁵¹.

¹⁴⁷ Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2004. – С. 148–151.

¹⁴⁸ Розслідування торгівлі дітьми: навч. посіб. / кол. авт. – К., 2011. – С. 181.

¹⁴⁹ Санакоєв Д. Організаційно-тактичні засади виявлення слідів злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, вчинених організованими групами // Підприємництво, господарство, право. – 2008. – № 10. – С. 170–171.

¹⁵⁰ Там само. – С. 113.

¹⁵¹ Виявлення, попередження та розслідування злочинів торгівлі людьми, вчинених із застосуванням інформаційних технологій (проект): навч. курс / [В. Гузій, Д. Девіс, В. Дубина, М. Каліжевський, О. Манжай, В. Марков]. – К., 2015. – С. 110–111.

Отже, прокурору, який здійснює процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях зазначеної категорії, необхідно враховувати ці обставини під час планування проведення слідчих (розшукових) дій. Згідно з п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України прокурор в необхідних випадках може особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, визначеному КПК України. Прокурору необхідно враховувати те, що застосування інформаційних технологій обумовлює необхідність проводити огляд комп'ютерної техніки, обшук, що супроводжується специфічною процедурою фіксації, вилучення та дослідження електронних доказів¹⁵².

До **судових експертиз**, що найчастіше призначаються під час розслідування кримінальних проваджень цієї категорії, належать наступні: судово-медична, судово-психологічна, судово-дактилоскопічна, судово-почеркознавча, експертиза відеозвукозапису, комп'ютерно-технічна; телекомунікаційна, портретна, технічна експертиза документів тощо. Перелічені експертизи в процесі розслідування призначаються залежно від слідчої ситуації, що склалася.

¹⁵² Мурадов В.В. Електронні докази: криміналістичний аспект використання / В.В. Мурадов // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 313–315.

Частина V. Особливості судового розгляду справ, пов'язаних із гендерною дискримінацією

У цьому розділі увага приділяється такому важливому і складному питанню як ідентифікація випадків дискримінації, наводиться загальний алгоритм, який відповідає на питання, як розпізнати дискримінацію.

5.1. Поняття дискримінації та її ідентифікація при розгляді судових справ. Юридичне розуміння дискримінації виводиться із фундаментальних принципів права і права прав людини, маючи за відправну точку принцип людської гідності. Термін «дискримінація» застосовується для позначення ситуації, коли особа потрапляє у несприятливе становище через наявність у неї «захищеної ознаки». Такою захищеною ознакою може бути стать, вік, національність, мова, етнічне походження, колір шкіри, обмежені фізичні можливості (інвалідність), сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, релігійні, ідеологічні або політичні переконання тощо.

Закон про забезпечення рівних прав дає визначення дискримінації за ознакою статі: це дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків (ст. 1 Закону). Як зазначає К. Левченко, такий підхід до визначення є набагато вужчим, ніж ті, що застосовуються в документах ООН, наприклад, в Конвенціях про ліквідацію расової дискримінації та про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. У названих документах дискримінація визначається не просто як дії чи бездіяльність, а як будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевага, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя. Виняток, обмеження чи розрізнення можуть виявлятися не лише в діях чи рішеннях¹⁵³. На практиці вказана колізія між нормами національного та міжнародного права виявилася під час позову до екс-Прем'єр-міністра України Азарова за його гендернодискримінаційний вислів про те, що жінкам не місце в управлінні державними справами: «Одні кажуть, що наш уряд великий, другі, що в уряді немає жінок, ні на кого подивитися під час засідання Кабінету міністрів. Самі нудні особи. За всієї моєї пошани до жінок – не жіноча справа проводити реформи». Суди усіх інстанцій не виявили в його словах дії, а відповідно і дискримінації, назвавши цитований вислів оціночним судженням. А на факт розрізнення, яке зводить нанівець чи обмежує користування жінками своїми правами, уваги не звернули¹⁵⁴.

Поняття «дискримінація за ознакою статі» використовується в судовій практиці України (станом на 1 листопада 2016 р. у 283 судових актах згадувалося це поняття), але, як правило, без розкриття самого поняття, містяться лише посилання на нього. Частіше за все, такі посилання носять суто формальний характер і на вирішення справи не впливають¹⁵⁵. Наведене вище свідчить про необхідність більш глибокого розуміння суддями та іншими учасниками судових розглядів, зокрема прокурорами, змісту такого явища як дискримінація. Крім того, включення відповідних положень до мотивувальної частини судових рішень дозволить суддям надавати більш повну аргументацію власної позиції у справі, що збільшуватиме довіру до суду, а також матиме такий факультативний ефект як підвищення обізнаності населення з питань дискримінації.

Отже, **вимога недискримінації** означає:

1) *однаково ставитися до осіб, що перебувають в однакових умовах: не можна ставитися до індивідів у менш сприятливий спосіб (інакше) тільки тому, що вони певної статі або певної національності, або певної сексуальної орієнтації і т.д. (тобто не можна допускати прямих дискримінацій).*

¹⁵³ Левченко К. Дискримінація: протидія чи її дискредитація? // <http://www.pravda.com.ua/columns/2012/05/17/6964708/>.

¹⁵⁴ Левченко К. Дискримінація: правове визначення поняття // Наше право. – 2011. – № 2. ч. 1. – С. 40-45.

¹⁵⁵ Див.: Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОРМ Бровін О. В., 2016.

Прикладом прямої дискримінації може слугувати встановлена законодавством України заборона використовувати працю жінок вночі, а також заборона застосування праці жінок на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, на підземних роботах¹⁵⁶, заборона залучення жінок, які мають дітей віком до трьох років, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні, направлення їх у відрядження. Така нав'язана «особлива опіка» призводить до низки негативних наслідків (суттєва різниця у фінансовій забезпеченості жінок і чоловіків, транслювання полярно різних очікувань щодо жінок і щодо чоловіків, формування образу жінки як несамостійної і нетямущої особи, яка потребує зовнішнього контролю і піклування)¹⁵⁷;

2) *по-різному ставитися до осіб, що перебувають у різних ситуаціях*. Ставлення повинно відрізнятися настільки, наскільки це необхідно, щоб дати змогу відповідним особам користуватися конкретними можливостями на однакових умовах з іншими (тобто діє вимога щодо запобігання *непрямій дискримінації*). Наприклад, якщо ставлення до вагітної жінки у відносинах у сфері зайнятості буде таким самим, як і до інших працівників (непереведення на менш важку / шкідливу роботу, ненадання відпустки по вагітності і пологам тощо), буде мати місце дискримінація.

Іншими словами, непряма гендерна дискримінація має місце, коли явно нейтральна норма/положення, критерії чи практика дає підстави поводитися з особами однієї статі у схожих ситуаціях інакше порівняно з особами іншої статі, крім випадків, коли це норма/положення, критерії чи практики об'єктивно обґрунтовані законною метою, а засоби досягнення цієї мети є належними й необхідними. Так, наприклад, до непрямой дискримінації жінок може призводити закріплена в Законі України «Про індексацію грошових доходів населення» від 03.07.1991 р. № 1282-ХІІ¹⁵⁸ норма, згідно із якою «проведення індексації грошових доходів населення здійснюється в межах фінансових ресурсів бюджетів усіх рівнів на відповідний рік» (вказана норма діє з 1 січня 2015 р.). Це дало можливість бюджетним установам у 2015 році відмовитися від індексації грошових доходів їх працівників, більшість із яких становлять жінки (непрямою дискримінацією у тому числі може вважатися ситуація, коли гендерно нейтральне законодавство призводить до негативного ефекту, який в першу чергу зачіпає жінок; як доказ можуть використовуватися у тому числі статистичні дані). В умовах високого рівня інфляції такі заходи можуть бути особливо обтяжливими для жінок.

Отже, непряма гендерна дискримінація має місце за наявності таких умов:

- існує, на перший погляд, нейтральне правило загального характеру, тобто таке, що поширюється на всіх, незалежно від статі;
- дія такого нейтрального правила на практиці призводить до настання певних несприятливих наслідків. При цьому значною мірою (різниця має бути суттєвою) такі наслідки настають для представників однієї статі порівняно з представниками іншої статі. Ця ознака відрізняє непряму дискримінацію від прямої: вона переносить нашу увагу з відмінності у ставленні на відмінність у наслідках. При розгляді подібних питань Суд ЄС і Європейський суд з прав людини звертаються до статистичних даних, які свідчать, що представники певної статі зазнали непропорційно негативного впливу порівняно з іншими особами в аналогічній ситуації, вони шукають доказів того, що досить великий відсоток осіб, які зазнали негативного впливу, належить до цієї «захищеної групи». Так, у практиці Суду ЄС можна знайти такі формулювання: «Щоб захід було визнано дискримінаційним, він має охоплювати «набагато більшу кількість жінок, ніж

¹⁵⁶ В Україні продовжує діяти Перелік важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок (наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29.12.1993 р. № 256), він включає в себе біля 500 робіт, заборонених для жінок.

¹⁵⁷ Більш детально див. Національне дослідження «Бар'єри, механізми і належні практики в сфері доступу жінок до правосуддя в Україні» //

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b0f41>.

¹⁵⁸ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1282-12>.

чоловіків»¹⁵⁹, «значно менший відсоток чоловіків, ніж жінок»¹⁶⁰ чи «набагато більше жінок, ніж чоловіків»¹⁶¹.

Слід також мати на увазі, що розгляд справ, пов'язаних із питаннями дискримінації, і зокрема, гендерної дискримінації, тісно пов'язано із проблемою *стереотипів*. У сфері правового регулювання йдеться про ситуації, коли застосування стереотипного уявлення здійснюється щодо конкретного члена певної групи, щодо якої той чи інший стереотип сформувався. Тобто існують узагальненні уявлення про характеристики, ролі, якості чоловіків або жінок переносяться на конкретного чоловіка або на конкретну жінку. Суддя (або прокурор) може несвідомо керуватися стереотипами при прийнятті юридично значущих рішень. Наприклад, суддя, який розглядає справу про зґвалтування, й виходить зі стереотипного уявлення, що жінка, вдягнута відверто, дає зрозуміти чоловікові, що не проти сексуального контакту. Або прокурор, представляючи публічне обвинувачення, спростовує показання свідка зі сторони захисту, вказуючи, наприклад, що свідок веде аморальний спосіб життя, а отже, може говорити неправду. Інший приклад: суддя, який розглядає справу про визначення місця проживання дитини з одним із батьків, може керуватися стереотипним уявленням, що всі жінки – гарні матері, вони краще піклуються про дітей, ніж чоловіки; й робити на цій підставі висновок, що дитину у будь-якому випадку слід залишити із матір'ю. При розгляді справ про насильство в сім'ї суддя може перебувати під впливом стереотипних уявлень про те, що сварки між подружжям є їх суто внутрішньосімейною справою і негарно надавати їм публічності, що жінка сама спровокувала насильство щодо неї тощо¹⁶².

5.2. Тест на дискримінацію. Коли йдеться про дискримінацію, виникає розуміння того, що має існувати критерій, який дозволить ідентифікувати ситуацію саме як дискримінаційну. Без такої ідентифікації іноді неможливо встановити порушення прав особи. Перш за все, важливо мати «зразок для порівняння», тобто особу, яка по суті перебуває в аналогічних умовах з особою, яка скаржиться на інакше до неї ставлення. Але, звичайно, цього недостатньо, щоб констатувати факт дискримінації. Різниця у ставленні, виявлена в результаті такого порівняння, має бути зумовлена статтю особи (якщо йдеться про гендерну дискримінацію), а отже, необхідно встановити причинно-наслідковий зв'язок між менш сприятливим ставленням до особи та її статтю. Для цього використовується так званий «тест на дискримінацію», виведений великою мірою на основі вивчення й узагальненні практики відповідних міжнародних судових інституцій (Європейського суду з прав людини, Суду ЄС, Комітету ООН з прав людини, Комітету ООН з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок).

Тест на гендерну дискримінацію складається з таких питань:

- чи мала місце різниця у поводженні / ставленні? чи зазнала б особа менш сприятливого ставлення, якби вона була іншої статі?
- чи мала різниця у поводженні об'єктивне та розумне обґрунтування? чи переслідує різниця у поводженні правомірну (легітимну) мету? чи є заходи, які використовуються, пропорційними досягненню цієї правомірної мети? Так, відповідно до позиції Європейського суду з прав людини «...різне ставлення до осіб у відповідним чином схожих ситуаціях... є

¹⁵⁹<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1462523466738&uri=CELEX:61988CJ0171>.

¹⁶⁰<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1462525188677&uri=CELEX:61989CJ0184>; <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1462525240447&uri=CELEX:61989CJ0033>.

¹⁶¹<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1462530501061&uri=CELEX:61994CJ0280>.

¹⁶² На жаль, стереотипи проникають і до методичної літератури. Так, в одному із посібників (Кадрова політика в суді: сучасний досвід. – Київ, 2016) наводяться такі рекомендації суддям: «Виконуйте обіцяне! Якщо не впевнені, що в певний час будуть виконані певні рішення, краще не обіцяйте. Ви, мабуть, самі нерідко потрапляли у ситуацію, коли вам хтось щось обіцяв і не виконував. Це дуже неприємно, і ми одразу перестасмо вважати таку людину – людиною слова. Єдине виключення – чисто жіноча забудькуватість з метою флірту. Пообіцяти, і ... «ой, забула...» (с. 124); «Природу і підступність конфліктогенів можна пояснити так. Ми набагато чутливіші до слів інших, ніж до того, що говоримо самі. Є навіть такий афоризм: «Жінки не надають ніякого значення своїм словам, але надають величезне значення тому, що чують самі». Насправді цим грішимо всі ми, а не тільки представниці прекрасної статі» (с. 128); «Найчастіше розповсюдження чуток спостерігається у організаціях, де жінок більше, ніж чоловіків. Вихід один: при формуванні колективу намагатися, якщо це можливо, щоб він був різноманітним за статтю та віком» (с. 110) тощо.

дискримінаційним, якщо воно не має об'єктивного і розумного виправдання, іншими словами, якщо воно не переслідує законну мету або відсутнє розумне пропорційне співвідношення між запровадженими заходами і поставленою метою»¹⁶³.

Наведемо приклади розглянутих судами справ, де мала місце гендерна дискримінація. Так, один зі спорів¹⁶⁴, пройшовши першу і апеляційну інстанції, потрапив на розгляд Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ. Позивач звернувся до суду із позовом, в якому просив суд визнати відмову відповідача у прийнятті його на роботу необґрунтованою, зобов'язати відповідача укласти з ним трудовий договір, визнати роботу оператора комп'ютерного набору не специфічною, яка може виконуватися виключно особами певної статі та віку, та у відшкодування заподіяної моральної шкоди стягнути з відповідача 5000 грн. Позовні вимоги було обґрунтовано тим, що позивач, за направленням центру зайнятості, звернувся до відповідача для працевлаштування на вакантну посаду оператора комп'ютерного набору, однак йому було відмовлено у прийнятті на роботу, оскільки відповідачу на зазначену посаду була необхідна жінка віком від 30 до 45 років. Відмовляючи у задоволенні пред'явленого позову, суд першої інстанції, з висновками якого погодився суд апеляційної інстанції, виходив із того, що прийняття на роботу позивача буде порушувати законні права та інтереси інших працівників-жінок, оскільки відповідачем, з урахуванням специфіки роботи, створено особливі умови щодо охорони праці жінок. У зазначеному відділі працюють 29 осіб (у тому числі у бюро комп'ютерного набору документації 5 осіб) виключно жіночої статі. Відповідачем, враховуючи фізіологічні особливості жіночого організму, для працівниць (жінок) бюро комп'ютерного набору документації були створені відповідні санітарно-побутові умови. Крім цього, вільних площ для організації окремого санітарно-побутового приміщення для робітників чоловічої статі у відповідача немає. Таким чином, прийняття на зазначену посаду особу іншої статі призведе до порушення прав інших працівників (жінок)¹⁶⁵.

Як вбачається, суд припустився помилки при ідентифікації факту дискримінації за ознакою статі. Єдине, на що посилався роботодавець, - це те, що в нього вже працює суто жіночий колектив, для якого створено належні умови роботи. Однак це не може бути належною підставою (легітимною метою) для того, щоб виправдати суттєву різницю у ставленні до особи іншої статі, яка проявилася у відмові такій особі у працевлаштуванні. Єдиною підставою для відмови у наймі на роботу стала стать кандидата на посаду. Більше того, суд додатково посилався на те, що виходячи з положень ст. 21 КЗпП, укладення трудового договору, як і будь-якої іншої двосторонньої угоди, потребує згоди не тільки працівника, а й власника або уповноваженого ним органу. В протилежному випадку, як підкреслено в судовому рішенні, власник або уповноважений ним орган позбавляється можливості в повному обсязі виконувати свої функціональні обов'язки з підбору та розміщенню кадрів, нести відповідальність за додержання працівниками кваліфікаційних вимог, а також задовольнити свої виробничі потреби у працівниках певної кваліфікації та з належним досвідом роботи¹⁶⁶. Іншими словами, на думку суду, вирішення питання, на яких принципах формувати трудовий колектив, відмовляти у прийомі на роботу лише на підставі статі чи ні, є суто внутрішньою політикою роботодавця¹⁶⁷.

¹⁶³ЄСПЛ, Бурден проти Сполученого Королівства (Burden v.UK) [Велика палата] (№ 13378/05), 29 квітня 2008, пункт 60.

¹⁶⁴Див. Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016.

¹⁶⁵<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40568581>.

¹⁶⁶<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32105992>.

¹⁶⁷ Вказаний випадок ще до звернення до суду був предметом розгляду Експертної ради з питань протидії дискримінації за ознакою статі при Міністерстві соціальної політики України. За висновком Ради, оголошення про наявність вакантних посад, у якому наводяться додаткові характеристики вакантного місця, що на посаду оператора комп'ютерного набору потрібна жінка 30 – 45 років, є дискримінаційним по відношенню до чоловіків, оскільки обмежує їх право виконувати відповідну роботу, чи обіймати зазначену вакантну посаду. У той же час, вона є дискримінаційною і по відношенню до жінок, оскільки обмежує їх право та можливість на цю посаду віком: від 30 – до 45 років. Жодних мотивованих пояснень, чому цю посаду не можуть обіймати жінки від 18 до 30 і від 45 до 60 років

Водночас, слід також мати на увазі, що різниця у ставленні за такою ознакою як стать, може мати розумне обґрунтування, тобто таке, що переслідує правомірну мету і сама різниця у ставленні є пропорційною цій меті. Традиційним прикладом у сфері зайнятості є захист вагітних жінок і жінок, що нещодавно народили. У цій ситуації наявною є очевидна різниця у ставленні, втім вона переслідує легітимну мету і застосовані заходи (додаткова відпустка, збереження робочого місця, заборона звільнення тощо) є пропорційними.

5.3. Тягар доведення у справах про гендерну дискримінацію. Однією з важливих проблем залишається проблема доведення факту дискримінації, тобто таких дій, які мали на меті (пряма дискримінація) чи наслідком (непряма дискримінація) порушення права. В європейському праві довгий час діяв принцип, за яким обов'язок доведення лежав на заявнику. Відповідно, довести дискримінаційність тих чи інших дій відповідача було майже неможливо. Така практика існувала в Європі до моменту прийняття Директиви Ради ЄС про обов'язок доведення у випадках дискримінації за ознакою статі. Директива 97/80/ЕС від 15 грудня 1997 року про обов'язок доказування в справах про дискримінацію, засновану на статі (скасована й замінена Директивою 2006/54), передбачає, що коли позивач посилається на існування фактів, які вказують на дискримінацію за ознакою статі, то *на відповідача* покладається обов'язок доведення відсутності порушення принципу рівного ставлення. До Держав-учасниць висувається вимога (1) вживати заходи, необхідні для забезпечення таких гарантій: якщо особа, яка заявляє про порушення її прав у зв'язку із неповагою до принципу рівності, (2) представити суду чи іншому компетентному органу факти, які дають змогу припустити існування/відсутність прямої чи непрямої дискримінації. Обов'язок доведення відсутності факту порушення принципу рівності лежить на стороні, яка захищається. Цим перекладається обов'язок доказування із позивача на відповідача, чим суттєво поліпшується становище потенційної жертви дискримінації в судовому процесі. Такий принцип доведення у справах щодо дискримінації полягає в тому, що, особа, яка вважається потерпілою, може обмежитись лише представленням відповідному органу фактів, що вказують на дискримінацію, але тягар доведення покладається на особу, яку обвинувачують у дискримінаційному ставленні. Єдине, принцип тягара доведення не застосовується у кримінальному судочинстві.

В Україні, на жаль, *суди виходять із того, що особа, яка заявляє про дискримінацію у цивільному провадженні, має довести, що така дискримінація мала місце.* Тобто тягар доведення покладається повністю на неї. Процесуальною підставою для такої позиції суду виступає ст. 60 ЦПК України¹⁶⁸, згідно із якою кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Водночас, Законом від 13.05.2014 р. до ЦПК України було включено норму, згідно із якою у справах про дискримінацію позивач зобов'язаний навести фактичні дані, які підтверджують, що дискримінація мала місце. *У разі наведення таких даних обов'язок їх спростування покладається на відповідача.* Тобто закладений нині в процесуальному законодавстві Україні підхід є ідентичним тому, який прийнято в антидискримінаційному праві ЄС: заявнику (заявниці) достатньо викласти факти, на підставі яких можна припустити, що мало місце дискримінаційне ставлення / поводження; після цього обов'язок доведення протилежного переходить на особу, проти якої подано заяву.

Зауважимо також, що перепорою на шляху до утвердження гендерної рівності є доволі поширена серед суддів позиція, згідно із якою суддя не може в своєму рішенні робити висновок, що мала місце дискримінація, якщо сам позивач не посилається на це. Судді вважають, що у такому разі діє правило про їх зв'язаність позовними вимогами (вони не можуть вийти за межі вимог позивача, і оскільки сам позивач на дискримінацію не посилається, це означає, що і суд не може розглядати справу в цьому контексті). З цього приводу маємо зазначити, що, на нашу думку,

немає (див. : Як оскаржити дискримінацію? Організація та досвід роботи Експертної ради з питань протидії дискримінації за ознакою статі / Бочкор Н.П., Левченко К.Б., Мазуренко В.Ю. та ін. – К. : Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда-Україна”, 2013. – С. 16-17).

¹⁶⁸<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

питання дискримінації не є питанням позовної вимоги. Це питання правильної кваліфікації юридичної ситуації. Навіть якщо жертва дискримінації заявляє про порушення свого права, не посиляючись при цьому на те, що таке порушення стало результатом дискримінації, це не зв'язує суддю в тому, щоб надати правильну юридичну кваліфікацію¹⁶⁹.

¹⁶⁹ Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016. – С. 170.

Бібліографія

1. Handbook on effective prosecution responses to violence against women and girls. – United Nations, 2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Handbook_on_effective_prosecution_responses_to_violence_against_women_and_girls.pdf.
2. Handbook on European law relating to access to justice // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fra.europa.eu/en/publication/2016/handbook-european-law-relating-access-justice>.
3. Jody Feder. Sex Discrimination and the United States Supreme Court: Developments in the Law // Congressional Research Service, December 30, 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.fas.org/sgp/crs/misc/RL30253.pdf>.
4. Reparations for Conflict- Related Sexual Violence / Guidance note of the Secretary- General. – United Nations, 2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ohchr.org/Documents/Press/GuidanceNoteReparationsJune-2014.pdf>.
5. Ахтирська Н.М. Торгівля людьми в Україні: про що свідчить судова практика. – К.: Академія суддів України, 2006. – 85 с.
6. Виявлення, попередження та розслідування злочинів торгівлі людьми, вчинених із застосуванням інформаційних технологій (проект): навч. курс / [В. Гузій, Д. Девіс, В. Дубина, М. Каліжевський, О. Манжай, В. Марков]. – К., 2015. – 158 с.
7. Доступ до правосуддя в контексті конфлікту в Україні : тематичний звіт. Грудень 2015. – Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні 2015 // <http://www.osce.org/uk/ukraine-smm/212321?download=true>.
8. Запобігання та боротьба з насильством щодо жінок та домашнім насильством в Україні: збірка публікацій проекту // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/uk/web/stop-violence-against-women-ukraine/publications/project>.
9. Захист від гендерної дискримінації в судових рішеннях українських судів: звіт за результатами моніторингу / Підготовлено: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016.
10. Коментарі ГО «Ла Страда – Україна» до проекту Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.la-strada.org.ua/ucsr_mod_library_showcategory_33.html.
11. Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми: Науково-практичний посібник / За ред. Г.П. Середи. – К.: Варта, 2007.
12. Левченко К. Дискримінація: правове визначення поняття // Наше право. – 2011. – № 2. ч.1. – С. 40-45.
13. Лизогуб Я. Г., Яценко С. С. Протидія торгівлі людьми. Аналіз вітчизняного і зарубіжного законодавства : Навчальний посібник. – К., 2005.
14. Мурадов В.В. Електронні докази: криміналістичний аспект використання // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3–2. – С. 313–315.
15. Навчальний посібник у сфері протидії торгівлі людьми для суддів та прокурорів. Ознайомчі матеріали для держав-членів ЄС, асоційованих членів і держав-кандидатів на вступ. Міжнародний центр розвитку міграційної політики. – Відень, 2006.
16. Національне дослідження «Бар'єри, механізми і належні практики в сфері доступу жінок до правосуддя в Україні» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806b0f41>.
17. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: «К.І.С.», 2004.
18. Питання заборони та протидії дискримінації. Методичні рекомендації для юристів / Упорядник : Г. Христова. – Рада Європи, 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016803040d8>.

19. Питання розслідування та розгляду в судах справ з торгівлі людьми. Аналіз вибраних справ / Інна Шваб. – Київ: ФОП Купріянова О. О., 2007.

20. Посібник з європейського антидискримінаційного права / Агенція Європейського Союзу з питань основоположних прав, Європейський суд з прав людини. – 2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FRA_Case_Law_Handbook_UKR_WEB.pdf.

21. Права людини в Україні — 2015. Доповідь правозахисних організацій. Українська Гельсінська спілка з прав людини // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/02/zvit-Prava-ludyny-2015.pdf>.

22. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / Упорядники: С. Заєць, Р. Мартиновський. – Рада Європи, 2015 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016803034ea>.

23. Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / За заг. ред. Борисова В.І., Гуторової Н.О. – Х.: Одиссей, 2005.

24. Пясковський В.В. Методика розслідування торгівлі людьми: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. – К., 2004. – 225 с.

25. Рівність за ознакою статі в економічній сфері: зобов'язання України перед ЄС (ключові Директиви ЄС щодо забезпечення гендерного балансу на ринку праці та в професійній діяльності, їх розвиток у практиці Суду Справедливості) / Упорядник О.О. Уварова. – Х. : Видавництво «НТМТ», 2015.

26. Розслідування торгівлі дітьми: навч. посіб. / кол. авт. – К., 2011. – 240 с.

27. Розслідування торгівлі людьми: навч. посіб. / М.І. Андрієнко та ін.; [за ред. П.В. Коляди]. – К.: Конус-Ю, 2009. – 190 с.

28. Санакоєв Д. Організаційно-тактичні засади виявлення слідів злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, вчинених організованими групами // Підприємство, господарство, право. – 2008. – № 10. – С. 169–172.

29. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти. Бондаровська В.М., Кочемировська О.О., Лактіонова Г.М, Онишко Ю.В., Хаар Р., Христова Г.О. / заг. ред. О. Кочемировської. – К.: Вид-во ФОП Клименко Ю.Я., 2010.

30. Судове вирішення справ у спорах, пов'язаних із гендерною дискримінацією: збірка кращих практик / Упорядники: Олена Уварова, Марія Ясеновська. – Харків : ФОП Бровін О. В., 2016.

31. Судовий розгляд справ, пов'язаних з вчиненням насильства в сім'ї в Україні: проблеми відповідності міжнародним стандартам та шляхи вдосконалення. Науково-практичний посібник /Євсюкова М.В., Христова Г.О., Шаповалова О.А. та ін. / За заг. ред. Шаповалової О.А., Павлиш С.О. - К.: ТОВ «Компанія «Ваїте», 2011.

32. Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя / Т. І. Фулей. – К.: Ваїте, 2016.

33. Шапочка С.В. До питання боротьби з шахрайством, яке вчиняється з використанням можливостей мережі Інтернет // Правова інформатика. – 2014. – № 3(43). – С. 92.

34. Як оскаржити дискримінацію? Організація та досвід роботи Експертної ради з питань протидії дискримінації за ознакою статі / Бочкор Н.П., Левченко К.Б., Мазуренко В.Ю. та ін. – К. : Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда-Україна”, 2013.

Програма тренінгу
на тему: «Судове вирішення спорів, пов'язаних із дискримінацією: кращі практики (на прикладі дискримінації за ознакою статі)»
Перший день

08.30 - 09.40	Реєстрація слухачів
09.40 - 10.00	Привітання
10.00-10.20	Знайомство та очікування учасників
10.20-11.30	Тестування учасників з подальшим обговоренням
11.30-11.40	Перерва
11.40-12.10	Інтерактивна міні-лекція з використанням презентації Power Point Поняття дискримінації, її види і форми прояву (на конкретних прикладах із пропозицією аудиторії голосувати, де є дискримінація (в якій формі) і де немає; робота з фліп-чартом; алгоритм запитань до аудиторії, який має вивести на правильні відповіді)
12.10-13.10	Відмінності у поводженні за однакових обставин, що не створюють дискримінацію. Заборонені підстави дискримінації. Концепція позитивної дискримінації Практичне завдання щодо ідентифікації дискримінації за модельними справами: робота в групах (опрацювання тексту справи, доповіді груп, висновки експерта)
13.10 - 14.10	Перерва
14.10 – 15.00	Інтерактивна лекція з використанням презентації Power Point Міжнародні і регіональні стандарти судового захисту від дискримінації (ООН, Рада Європи, ЄС) Заборона дискримінації у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Сфера дії заборони дискримінації, встановленої статтею 14 Конвенції, її додатковий характер та автономний статус Кращі практики: рішення Європейського суду з прав людини, Комітету ООН з прав людини, Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, Суду Справедливості ЄС
15.00 – 16.00	Практичне завдання: рольова гра на підставі прецедентного рішення (з практики Європейського суду з прав людини / Комітету ООН з прав людини /, Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок / Суду Справедливості ЄС)
16.00 - 16.50	Інтерактивна лекція з використанням презентації Power Point Дискримінація de jure і de facto в Україні. Антидискримінаційне законодавство України і практика його застосування. Короткий огляд. Аналіз проблемних моментів.
16.50 – 17.00	Підведення підсумків першого дня семінару Обговорення Домашнє завдання: модельні справи для малих груп з метою встановлення, чи мала місце дискримінація (якщо так, то в якій формі); які акти – міжнародні і національні підлягають застосуванню; яке рішення у справі має бути винесено?

Другий день

10.00 - 10.50	Презентація результатів домашньої роботи малих груп Обговорення
10.50-11.10	Інтерактивна міні-лекція з використанням презентації Power Point і переглядом відео-роліку Стереотипи та їх вплив на здійснення правосуддя і поведінку судді й учасників судового розгляду
11.10 - 11.50	Практичне завдання щодо впливу стереотипів на здійснення правосуддя за модельними справами: робота в групах (опрацювання тексту справи, доповіді груп, висновки експерта)
11.50 - 12.00	Перерва
12.00 - 13.00	Інтерактивна лекція з використанням презентації Power Point Тягар доведення у справах про дискримінацію. Міжнародні і регіональні стандарти. Практика ЄСПЛ, Комітетів ООН, Суду Справедливості ЄС.

	Процесуальні вимоги за законодавством України: порівняння підходів
13.00 - 14.00	Перерва на обід
14.00 – 14.40	Визначення категорій справ, де ризик дискримінації найбільш високий: мозковий штурм
	Коментар експерта
14.40 - 15.00	Інтерактивна міні-лекція з використанням презентації Power Point
	Проблема множинної дискримінації. Стандарти судового вирішення справ, де наявна множинна дискримінація
15.00 – 16.20	Практичне завдання щодо особливостей множинної дискримінації за модельними справами: робота в групах (опрацювання тексту справи, доповіді груп, висновки експерта)
16.20 – 17.00	Підсумки. Вручення сертифікатів.

**Програма тренінгу
на тему: “ Забезпечення ґендерної рівності при здійсненні правосуддя”
в межах тижневої підготовки суддів місцевих загальних судів**

Цілі:

- ознайомити учасників із такими поняттями як «ґендер», «ґендерна рівність», «дискримінація», «ґендерні стереотипи» та інші; видами, проявами ґендерної дискримінації в публічній / приватній сферах; ґендерними стереотипами та механізмами їх дії; міжнародно-правовими актами (як універсальними, так і регіональними) у сфері ґендерної рівності та зобов'язаннями України відповідно до них; рішеннями ЄСПЛ, Комітетів ООН з прав людини і щодо ліквідації дискримінації по відношенню до жінок в аспекті дискримінації за ознакою ґендеру; національним законодавством, що регулює ці правовідносини; гарантіями та способами захисту;
- надати інформацію щодо важливості дотримання ґендерно чуйного підходу, зокрема, у справах щодо ґендерно зумовленого насильства, у тому числі домашнього насильства, щодо торгівлі людьми тощо;
- сформувати у учасників вміння розпізнати ґендерні аспекти при вирішенні конкретної справи; ідентифікувати ситуації та дії, що є дискримінаційними; виявити випадки, коли порушення прав та законних інтересів особи є наслідком дії дискримінаційних положень національного законодавства чи нейтральних законодавчих положень, які на практиці призводять до дискримінаційних наслідків, а також ґендерних стереотипів, крізь призму яких тлумачиться чи застосовується законодавство;
- ознайомити зі стандартами доказування у справах щодо ґендерної дискримінації та інших ґендерно-чутливих справах.

09.30-09.40	Відкриття тренінгу Представлення викладачів, знайомство з учасниками
09.40-09.50	Мозковий штурм (робота з фліп-чартом): “Які основні бар'єри доступності правосуддя для жінок і чоловіків в Україні?”
09.50-11.30	МОДУЛЬ 1. Зміст принципу ґендерної рівності та роль суду в його реалізації на практиці Завдання: - ознайомити учасників з концепцією ґендерної рівності, охарактеризувати стан забезпечення ґендерної рівності в Україні; - розкрити роль суду у забезпечення ґендерної рівності; - пояснити важливість ґендерно-чуйного підходу у справах, де можливими є прояви ґендерної дискримінації; - проілюструвати негативний вплив стереотипів на здійснення правосуддя.
09.50-10.10	Міні-лекція з використанням презентації PowerPoint Забезпечення ґендерної рівності при здійсненні правосуддя як гарантія його доступності • Поняття доступності правосуддя та його основні елементи. Міжнародні стандарти доступності правосуддя • Концепція ґендерної рівності, її значення для реалізації прав людини. Юридична і фактична рівність • Роль суддів у забезпеченні ґендерної рівності й подоланні проявів дискримінації за ознакою статі. Ґендерно чуйний підхід до розгляду судових справ • Реалізація принципу ґендерної рівності в Україні: критерії оцінки, найбільш проблемні сфери
10.10-10.20	Питання–відповіді. Обговорення Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань щодо впливу стереотипів на здійснення правосуддя за модельними справами (одна фабула, шість завдань)
10.20-10.40	Презентація результатів вирішення практичного завдання
10.40-11.10	Підведення підсумків Модулю 1
11.10-11.30	Перерва
11.30-11.40	
11.40-13.20	МОДУЛЬ 2 . Ідентифікація ґендерної дискримінації

Завдання:

- сформувати у учасників вміння виявляти факти дискримінації, у тому числі шляхом звернення до тексту на дискримінацію;
- навести огляд міжнародних і регіональних стандартів захисту від дискримінації з ілюстрацією на прикладі рішень Європейського суду з прав людини, Комітетів ООН з прав людини і щодо ліквідації дискримінації щодо жінок, Суду Справедливості ЄС;
- розкрити правила щодо розподілу тягаря доведення у справах про дискримінацію.

11.40-12.00

Міні-лекція з використанням презентації Power Point
Концепція дискримінації: основні поняття

- Види і форми дискримінації
- Концепція позитивної дискримінації
- Міжнародні і регіональні стандарти судового захисту від дискримінації
- Тягар доведення у справах про дискримінацію

12.00-12.10

Питання–відповіді . Обговорення

12.10-12.30

Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань щодо ідентифікації дискримінації за модельними справами

12.30-13.00

Презентації результатів вирішення практичних завдань

13.00-13.10

Коментар тренера щодо результатів роботи кожної групи (в аспекті відповідності чи невідповідності тесту на дискримінацію)

13.10-13.20

Підведення підсумків Модулю 2

13.20-14.20

Перерва

14.20-17.00

МОДУЛЬ 3. Судовий розгляд справ, пов'язаних із ґендерною дискримінацією

Завдання:

- сформувати у учасників уявлення про ті категорії справ, де ризик ґендерної дискримінації є найвищим;
- ознайомити учасників із результатами судових моніторинґів, мета яких – визначити відповідність судової практики у справах, пов'язаних із ґендерною дискримінацією, міжнародним і регіональним стандартам судового захисту;
- визначити основні проблемні моменти судового розгляду справ, пов'язаних із ґендерною дискримінацією.

14.20-15.20

Міні-лекція з використанням презентації Power Point

Огляд типових категорій спорів, пов'язаних із ґендерною дискримінацією

- Ґендерна дискримінація у сфері зайнятості
- Вирішення сімейних спорів, пов'язаних із ґендерною дискримінацією
- Вибірчі спори
- Домашнє насильство і ґендерно зумовлене насильство
- Торгівля людьми

15.20-15.30

Питання–відповіді . Обговорення

15.30-15.40

Перерва

15.40-15.50

Демонстрація навчального відеофільму. Обговорення

15.50-16.10

Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань щодо особливостей вирішення окремих категорій справ

16.10-16.40

Презентації результатів вирішення практичних завдань

16.40-16.50

Підведення підсумків Модулю 3

16.50-17.00

Підведення підсумків тренінґу.

17.00-18.00

Опитування (анкетування) суддів-учасників тренінґу.

Проведення оцінювання

**Програма тренінгу
на тему: «Особливості судового розгляду справ, пов'язаних із ґендерно зумовленим
насильством»**

в межах тижневої підготовки суддів місцевих загальних судів

09.30-09.40	Відкриття тренінгу Представлення викладачів, знайомство з учасниками
09.40-10.00	Анкетування суддів
10.00-12.00	МОДУЛЬ 1. Ґендерно зумовлене насильство як прояв дискримінації Завдання: - ознайомити учасників з основними категоріями справ, пов'язаних із проблемою ґендерно зумовленого насильства (домашнє насильство, торгівля людьми, зґвалтування та ін.); - розкрити роль суду у захисті прав жінок при розгляді справ, пов'язаних із проблемою ґендерно зумовленого насильства; пояснити важливість ґендерно-чуйного підходу у таких справах;
10.00-10.40	- проілюструвати негативний вплив стереотипів на здійснення правосуддя у цій категорії справ. Лекція з використанням презентації PowerPoint Ґендерно зумовлене насильство: основні категорії справ. Загальний огляд українського законодавства і практики його застосування
10.40-10.50	Питання–відповіді. Обговорення
10.50-11.00	Перерва
11.00-11.20	Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань щодо впливу стереотипів на здійснення правосуддя у справах, пов'язаних із проблемою ґендерно зумовленого насильства
11.20-11.50	Презентація результатів вирішення практичного завдання (по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
11.50-12.00	Підведення підсумків Модулю 1
12.00-12.30	Демонстрація навчального відеофільму. Обговорення
12.30-13.30	Перерва
13.30-15.30	МОДУЛЬ 2 . Міжнародні стандарти судового розгляду справ щодо насильства по відношенню до жінок та домашнього насильства Завдання: - ознайомити учасників із вимогами Конвенції Ради Європи про запобігання насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція); - визначити основні проблемні моменти в національному законодавстві у зв'язку із невідповідністю Стамбульській конвенції - проаналізувати перспективне законодавство з розглядуваної проблематики (проект Закону про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами).
13.30-14.00	Міні-лекція з використанням презентації Power Point Стамбульська конвенція: основні положення
14.00-14.30	Робота в малих групах (6 груп) Вирішення практичних завдань із використанням тексту Конвенції
14.30-15.00	Презентації результатів вирішення практичних завдань (по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
15.00-15.20	Коментар тренера щодо результатів роботи кожної групи
15.20-15.30	Підведення підсумків Модулю 2
15.30-15.40	Перерва
15.40-17.20	МОДУЛЬ 3. Судовий розгляд справ, пов'язаних із домашнім насильством Завдання: - провести порівняльний аналіз міжнародних стандартів вирішення справ, пов'язаних із домашнім насильством, і національного законодавства; - навести огляд основних проблем, що виникають при розгляді справ,

- пов'язаних із домашнім насильством;
- ознайомити учасників із перспективним законодавством у цій сфері (проект Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству»)

15.40-16.10	Міні-лекція з використанням презентації Power Point Огляд міжнародних стандартів вирішення справ, пов'язаних із домашнім насильством
16.10-16.20	Демонстрація навчального відеофільму. Обговорення
16.20-16.40	Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань щодо особливостей вирішення окремих категорій справ
16.40-17.10	Презентації результатів вирішення практичних завдань (по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
17.10-17.20	Підведення підсумків Модулю 3
17.20-17.30	Підведення підсумків тренінгу.
17.30-18.00	Проведення оцінювання

Теми	Пропозиції щодо включення гендерного компонента
Проблемні питання судового розгляду кримінального провадження в суді першої інстанції	Додати: 1) Врахування гендерного аспекту під час ведення судового засідання 2) Особливості розгляду справ, пов'язаних із гендерно зумовленим насильством
Суддівська етика. Добросесність	Додати: 1) Гендерно виважена мова як прояв поваги до учасників судового розгляду 2) Запобігання впливу гендерних стереотипів на роботу судді
Застосування ЄКПЛ та практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя	Додати: 1) Захист від дискримінації за ЄКПЛ
Провадження у цивільній справі в суді першої інстанції	Додати: 1) Врахування гендерного аспекту під час ведення судового засідання 2) Тягар доведення у справах про дискримінацію
Психологічна адаптація до професії судді. Запобігання розвитку професійного вигорання	Додати: 1) Гендерні стереотипи щодо професії судді
Написання судових рішень	Додати: 1) Гендерно виважена мова судового рішення
Окремі аспекти вирішення спорів, що виникають із трудових правовідносин	Додати: 1) Дискримінація за ознакою статі у сфері зайнятості
Докази і доказування в кримінальному провадженні в суді апеляційної інстанції	Додати: 1) Доказування у справах про гендерно зумовлене насильство
Кадрове забезпечення діяльності суду	Додати: 1) Гендерний баланс у кадровому забезпеченні діяльності суду

Програма тренінгу
на тему: «Протидія ґендерно зумовленому насильству: задачі прокуратури»
для прокурорів
Перший день

09.30-09.40	Відкриття тренінгу
	Представлення викладачів, знайомство з учасниками
09.40-10.00	Анкетування прокурорів
10.00-11.30	МОДУЛЬ 1. Ґендерно зумовлене насильство як прояв дискримінації Завдання:
	- ознайомити учасників з основними категоріями справ, пов'язаних із проблемою ґендерно зумовленого насильства (домашнє насильство, торгівля людьми, зґвалтування та ін.); - розкрити роль прокуратури у кримінальному провадженні у випадках ґендерно зумовленого насильства; - проілюструвати негативний вплив стереотипів на роботу слідства у цій категорії справ.
10.00-10.40	Лекція з використанням презентації PowerPoint Ґендерно зумовлене насильство: основні категорії справ. Загальний огляд українського законодавства і практики його застосування
10.40-10.50	Питання–відповіді. Обговорення
10.50-11.00	Перерва
11.00-11.20	Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань щодо стандартів поведінки при поводженні із жертвою ґендерно зумовленого насильства
11.20-11.50	Презентація результатів вирішення практичного завдання (по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
11.50-12.00	Підведення підсумків Модулю 1
12.00-12.30	Демонстрація навчального відеофільму. Обговорення
12.30-13.30	Перерва
13.30-15.30	МОДУЛЬ 2 . Міжнародні стандарти розслідування і судового розгляду справ щодо насильства по відношенню до жінок та домашнього насильства Завдання:
	- ознайомити учасників із вимогами Конвенції Ради Європи про запобігання насильства щодо жінок та домашнього насильства та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція); - визначити основні проблемні моменти в національному законодавстві у зв'язку із невідповідністю Стамбульській конвенції - проаналізувати перспективне законодавство з розглядуваної проблематики (проект Закону про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами) в аспекті задач прокуратури.
13.30-14.00	Міні-лекція з використанням презентації Power Point Стамбульська конвенція: основні положення
14.00-14.30	Робота в малих групах (6 груп) Вирішення практичних завдань із використанням тексту Конвенції
14.30-15.00	Презентації результатів вирішення практичних завдань (по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
15.00-15.20	Коментар тренера щодо результатів роботи кожної групи
15.20-15.30	Підведення підсумків Модулю 2
15.30-15.40	Перерва
15.40-17.20	МОДУЛЬ 3. Роль прокурора у протидії домашньому насильству Завдання:
	- провести порівняльний аналіз міжнародних стандартів і національного законодавства; - ознайомити учасників із перспективним законодавством у цій сфері (проект

Закону «Про запобігання та протидію домашньому насильству»)

- 15.40-16.10 Міні-лекція з використанням презентації Power Point
Огляд міжнародних стандартів
- 16.10-16.20 Демонстрація навчального відеофільму. Обговорення
- 16.20-16.40 Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань
- 16.40-17.10 Презентації результатів вирішення практичних завдань
(по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
- 17.10-17.20 Підведення підсумків Модулю 3
Домашнє завдання: аналіз модельних фабул з метою виявлення помилок, яких припустився прокурор у відповідних кримінальних провадженнях

Другий день

- 9.30-10.00 Презентація домашнього завдання малими групами
- 10.00-10.30 Обговорення. Коментар тренера
- 10.30-13.00 **МОДУЛЬ 4.** Задачі прокурора у боротьбі із торгівлею людьми
Завдання:
- проаналізувати міжнародні стандарти і національне законодавство;
 - ознайомити учасників з практикою розслідування справ щодо торгівлі людьми, навести огляд основних проблем і надати рекомендації щодо їх подолання
- 10.30-12.20 Міні-лекція з використанням презентації Power Point
Огляд міжнародних стандартів
- 11.00-11.30 Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань
- 11.30-12.00 Презентації результатів вирішення практичних завдань
(по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
- 12.00-12.10 Коментар тренера
- 12.10-12.20 Підведення підсумків Модулю 4
- 12.20-13.20 Перерва
- 13.20-15.20 **МОДУЛЬ 5.** Кримінальне провадження щодо випадків сексуального насильства
Завдання:
- проаналізувати міжнародні стандарти і національне законодавство;
 - ознайомити учасників з практикою здійснення кримінального провадження щодо випадків сексуального насильства
 - розкрити роль прокурора
- 13.20-14.10 Міні-лекція з використанням презентації Power Point
Огляд міжнародних стандартів
- 14.10-14.30 Робота в малих групах (6 груп). Вирішення практичних завдань
- 14.30-15.00 Презентації результатів вирішення практичних завдань
(по 5 хв. на презентацію від кожної групи)
- 15.00-15.10 Коментар тренера
- 15.10-15.20 Підведення підсумків Модулю 5
- 15.20-15.30 Підведення підсумків тренінгу
- 15.30-16.00 Оцінювання

Міжнародні акти, спрямовані на захист прав жінок

Документ	Ратифікація ¹⁷⁰
Конвенція про політичні права жінок ¹⁷¹	15.11.1954
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації ¹⁷²	21.01.1969
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права ¹⁷³	18.09.1973
Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ¹⁷⁴	25.12.1990
Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари ¹⁷⁵	16.03.2007
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ¹⁷⁶	19.10.1973
Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок ¹⁷⁷	12.03.1981
Факультативний протокол до Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок ¹⁷⁸	05.06.2003
Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання	26.01.1987
Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ¹⁷⁹	21.07.2006
Конвенція про права дитини ¹⁸⁰	27.02.1991
Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах	23.06.2004
Міжнародна конвенція про захист всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей ¹⁸¹	Не ратифіковано
Конвенція про права осіб з інвалідністю	16.12.2009
Факультативний протокол до Конвенції про права осіб з інвалідністю ¹⁸²	16.12.2009
Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод ¹⁸³	17.07.1997
Європейська соціальна хартія ¹⁸⁴	14.09.2006
Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми ¹⁸⁵	21.09.2010
Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної	20.06.2012

¹⁷⁰ Міжнародні договори, укладені Українською РСР, є обов'язковими для України в силу ст. 6 Закону України «Про правонаступництво України» від 12.09.1991 р. № 1543-XII (<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>).

¹⁷¹ http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_156.

¹⁷² http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_105.

¹⁷³ http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU66003U.html.

¹⁷⁴ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_086.

¹⁷⁵ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_187.

¹⁷⁶ http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

¹⁷⁷ http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_207.

¹⁷⁸ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_794.

¹⁷⁹ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_f48.

¹⁸⁰ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

¹⁸¹ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_203.

¹⁸² http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_g72.

¹⁸³ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

¹⁸⁴ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_062.

¹⁸⁵ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_858.

експлуатації та сексуального насильства ¹⁸⁶	
<i>Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами</i> ¹⁸⁷	Не ратифіковано. Україна підписала Конвенцію про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульську конвенцію), і тепер здійснюється підготовка до її ратифікації, яка, як очікується, відбудеться у 2016 році
<i>Конвенція МОП про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100</i> ¹⁸⁸	10.08.1956
<i>Конвенція МОП про скасування примусової праці</i> ¹⁸⁹	14.12.2000
<i>Конвенція МОП про дискримінацію в галузі праці та занять</i> ¹⁹⁰	04.08.1961
<i>Конвенція МОП про мінімальний вік для прийому на роботу</i> ¹⁹¹	03.05.1979
<i>Конвенція МОП про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці</i> ¹⁹²	14.12.2000
<i>Конвенція МОП (переглянута) про охорону материнства</i> ¹⁹³	14.09.1956
<i>Конвенція МОП про перегляд Конвенції (переглянутої) про охорону материнства</i> ¹⁹⁴	Не ратифіковано
<i>Конвенція про гідну працю домашніх працівників (фрілансерів)</i> ¹⁹⁵	Не ратифіковано

¹⁸⁶ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_927.

¹⁸⁷ <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=0900001680096e45>.

¹⁸⁸ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_002.

¹⁸⁹ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_013.

¹⁹⁰ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_161.

¹⁹¹ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_054.

¹⁹² http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_166.

¹⁹³ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_122.

¹⁹⁴ http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_294.

¹⁹⁵ http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_530.

Директива Ради 79/7/ЄЕС від 19 грудня 1978 року про поступову реалізацію принципу рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення¹⁹⁶;

Директива Ради 92/85/ЄЕС від 19 жовтня 1992 року про вжиття заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили або годують¹⁹⁷;

Директива Ради 96/34/ЄС від 3 червня 1996 року про рамкову угоду щодо декретної відпустки¹⁹⁸;

Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 року про встановлення рамок стандартів рівноправного поводження у сфері зайнятості і професійної діяльності¹⁹⁹;

Директива Ради 2004/113/ЄС від 13 грудня 2004 року про імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг²⁰⁰;

Директива 2006/54/ЄС Європейського Парламенту Ради від 5 липня 2006 року про реалізацію принципу рівних можливостей і рівноправного ставлення щодо чоловіків та жінок у питаннях працевлаштування і зайнятості²⁰¹;

Директива 2010/41/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 7 липня 2010 року про застосування принципу рівного підходу до чоловіків та жінок, які є самозайнятими особами²⁰².

¹⁹⁶<http://old.minjust.gov.ua/45891>; <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31979L0007>.

¹⁹⁷<http://old.minjust.gov.ua/45891>; <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31992L0085>.

¹⁹⁸<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31996L0034>.

¹⁹⁹<https://minjust.gov.ua/file/32391>; <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000L0078:en:HTML>.

²⁰⁰<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2004:373:0037:0043:en:PDF>.

²⁰¹<http://old.minjust.gov.ua/45891>; <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:204:0023:0036:en:PDF>.

²⁰²old.minjust.gov.ua/file/32556; <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2010:180:0001:0006:en:PDF>.

Законодавство України наводить такі визначення:

дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі - певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обгрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними (ст. 1 Закону про протидію дискримінації);

пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обгрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними (ст. 1 Закону про протидію дискримінації);

непряма дискримінація – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обгрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними (ст. 1 Закону про протидію дискримінації);

гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства (ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»);

дискримінація за ознакою статі – дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків (ст. 1 Закону про забезпечення рівних прав);

підбурювання до дискримінації – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками (ст. 1 Закону про протидію дискримінації);

пособництво у дискримінації – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації (ст. 1 Закону про протидію дискримінації);

утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери (ст. 1 Закону про протидію дискримінації);

позитивні дії – спеціальні тимчасові заходи, спрямовані на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, гарантовані їм Конституцією і законами України (ст. 1 Закону про забезпечення рівних прав);

сексуальні домагання – дії сексуального характеру, виражені словесно (погрози, залякування, непристойні зауваження) або фізично (доторкання, поплескування), що принижують чи ображають осіб, які перебувають у відносинах трудового, службового, матеріального чи іншого підпорядкування (ст. 1 Закону про забезпечення рівних прав);

насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю (ст. 1 Закону про насильство в сім'ї);

фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого,

порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності (ст. 1 Закону про насильство в сім'ї);

сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеvu недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, яка є членом цієї сім'ї (ст. 1 Закону про насильство в сім'ї);

психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю (ст. 1 Закону про насильство в сім'ї);

економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я (ст. 1 Закону про насильство в сім'ї);

члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання (ст. 1 Закону про насильство в сім'ї);

торгівля людьми – здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином (ст. 1 Закону про торгівлю людьми).

На сьогодні у парламенті зареєстровано ще один законопроект (№ 3501 від 20.11.2015 р.), також спрямований на гармонізацію законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу²⁰³ (отримано позитивний висновок Комітету 27.01.2016 р.). Ним пропонується ввести такі поняття, як:

дискримінація за асоціацією – ситуація, в якій особа та/або група осіб зазнають дискримінації в будь-якій формі, встановленій цим Законом, через наявний зв'язок між ними і особами та/або групами осіб з причини певних ознак останніх;

множинна дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб зазнає дискримінації в будь-якій формі, встановленій цим Законом, більш ніж за однією ознакою одночасно.

²⁰³http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57162.

Орієнтовний перелік статей КК України, за якими можна притягнути до відповідальності осіб у зв'язку із вчиненням ними насильства над людиною:

- ст. 120 «Доведення до самогубства»;
- ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження»;
- ст. 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»;
- ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання»;
- ст. 125 «Умисне легке тілесне ушкодження»;
- ст. 126 «Побої і мордування»;
- ст. 127 «Катування»;
- ст. 128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження»;
- ст. 129 «Погроза вбивством»;
- ст. 135 «Залишення в небезпеці»;
- ст. 136 «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані»;
- ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»
- ст. 152 «Згвалтування»;
- ст. 153 «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом»
- ст. 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок»;
- ст. 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості»;
- ст. 156 «Розбещення неповнолітніх»;
- ст. 314 «Незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»;
- ст. 315 «Схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів»;
- ст. 324 «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів»;
- ст. 301 «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів»;
- ст. 302 «Створення або утримання місць розпусти і звідництво»;
- ст. 303 «Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією»;
- ст. 304 «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність».

Орієнтовний перелік статей КУпАП, за якими можна притягнути до відповідальності осіб у зв'язку із вчиненням ними насильства над людиною:

- ст. 173-2 «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми»;
- ст. 180 «Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння»;
- ст. 184 «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей».

**Програма навчального курсу:
«ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА З ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ ТА
ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ ЖІНОК» (8 годин)**

Цільова аудиторія: прокурори місцевих і регіональних прокуратур.

Мета: вдосконалення професійних знань і навичок щодо ідентифікації різних форм домашнього насильства та гендерної дискримінації жінок, особливостей їх правової кваліфікації, доказування і підтримання публічного обвинувачення, а також застосування механізмів захисту щодо потерпілих у таких кримінальних провадженнях.

Завдання:

1. Змінити ставлення до проблеми домашнього насильства та гендерної дискримінації жінок.
2. Поглибити розуміння законодавства в сфері протидії домашньому насильству та гендерної дискримінації.
3. Розвінчати серед прокурорів гендерні стереотипи, які можуть негативно вплинути на хід кримінального провадження.
4. Розвинути теоретичні знання і практичні навички в системі «ідентифікація – кваліфікація – доведення – підтримання публічного обвинувачення», в тому числі:
 - виробити ефективні методики і тактики збирання доказів у проблемних ситуаціях розслідування кримінальних проваджень цієї категорії;
 - поліпшити навички ведення допитів осіб в кримінальних провадженнях, пов'язаних з домашнім насильством, в тому числі неповнолітніх потерпілих;
 - розглянути особливості призначення експертиз і взаємодії зі спеціалістом у відповідних кримінальних провадженнях;
 - поліпшити навички правової оцінки рішень судів на предмет необхідності їх оскарження.
5. Виявити додаткові потреби для підвищення прикладного значення курсу.

Методика:

- **одна інтерактивна лекція** з використанням:
 - презентації PowerPoint;
 - прикладів складних / нетипових ситуацій правозастосування;
 - роздаткового матеріалу;
- **три практичних заняття/тренінги (круглий стіл, робота в групах, рольова гра)** з використанням:
 - презентації PowerPoint;
 - прикладів негативної та позитивної практики;
 - ситуативних завдань (кейсів);
 - роздаткового матеріалу.

Прийоми навчання:

- коротка вступна лекція;
- аналіз прикладів з практики;
- дискусія;
- питання-відповідь;
- розбір-аналіз;
- робота в групах / практичні завдання;
- рольова гра;
- опитування.

Інтерактивна лекція

Тема: «Міжнародні стандарти та національне законодавство в сфері протидії насильству в сім'ї. Практика Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з насильством в сім'ї».

План:

1. Огляд міжнародних стандартів у сфері протидії насильству в сім'ї.
2. Огляд національного законодавства України у сфері протидії насильству в сім'ї.
3. Основні поняття у сфері протидії насильству в сім'ї та його форми.
4. Гендерні стереотипи та їх вплив на кримінальне провадження.
5. Аналіз рішень Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з домашнім насильством і гендерно зумовленим насильством.

Практичне заняття 1 (у формі круглого столу)

Тема: «Індикатори виявлення гендерної дискримінації та домашнього насильства. Юридична відповідальність за вчинення насильства в сім'ї».

Проблеми, що розглядаються (4 на вибір):

1. Індикатори виявлення домашнього насильства.
2. Профілактичні заходи і система органів (установ), на які покладається їх здійснення.
3. Кваліфікація насильницьких діянь і юридична відповідальність.
4. Відмова потерпілої від обвинувачення у справах приватного обвинувачення.
5. Укладення угоди про примирення між потерпілою та обвинуваченим (перевірка добровільності її укладення).
6. Підготовка мотивованих апеляційних і касаційних скарг.
7. Взаємодія зі спеціалістами-психологами / психіатрами, громадськими правозахисними організаціями та ін.

Практичне заняття 2 (робота в групах)

Тема: «Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням злочинів, пов'язаних з домашнім насильством».

Хід заняття:

- виконання завдання в групі (прийняття процесуальних рішень (в тому числі щодо забезпечення захисту потерпілої), кваліфікація діяння та планування розслідування);
- презентація результатів;
- колективне обговорення результатів (по кожній групі окремо).

Практичне заняття 3 (у формі рольової гри)

Тема: «Підтримання публічного обвинувачення в суді у справах про злочини, пов'язаних з домашнім насильством».

Хід заняття:

- у формі рольової гри здійснюється підтримка публічного обвинувачення в суді за запропонованою (на попередньому занятті) фабулою;
- приділяється окрема увага проведенню допиту в судовому засіданні;
- подальший перегляд відеозапису цього заняття і аналіз помилок.

КЕЙС 1. 3 травня 2016 року, близько 04:00, Х., перебуваючи у неприязних стосунках із дружиною, знаючи, що дружина спить, затягнув до коридору будинку балон для зрідженого газу, відкрив його гвинт, через що приміщення почало наповнюватися газом. ХХ., прокинувшись, вийшла до коридору, підбігла до Х. та закрила кран. У цей час Х. дістав сірники і підпалив випущений газ, в парах якого продовжувала перебувати ХХ., в результаті чого відбувся вибух.

Внаслідок отриманих травм ХХ. 8 травня 2015 року померла в опіковому відділенні лікарні.

КЕЙС 2. 5 вересня 2015 року, близько 06:00, у приміщенні квартири, що знаходиться на 8 поверсі

багатоповерхового будинку, між Х. та його співмешканкою ХХ. виникла сварка. Під час сварки Х. схопив восьмимісячну дитину ХХ., приставив до її горла ніж та став погрожувати жінці, що коли вона не виплигне з балкону, він вб'є її дитину. ХХ. виплигнула з балкону і загинула на місці. Відповідно до показань сусідів, Х. зловживає алкоголем, систематично бив ХХ., а під час однієї з їхніх сварок чули, як Х. погрожував ХХ. вбивством.

КЕЙС 3. 9 жовтня 2015, приблизно о 16:00, Х., в стані алкогольного сп'яніння прийшов до місця проживання колишньої дружини ХХ., яка в цей момент знаходилась у приміщенні сараю і переливала бензин з однієї канистри в другу. Між Х. та ХХ. виник конфлікт на ґрунті сімейно-побутових проблем. Під час сутички ХХ., будучи в емоційно-збудженому стані, випадково розлила з канистри бензин на підлогу сараю, при цьому бензин потрапив і на її одяг. Х. з метою припинення конфлікту вирішив вийти на вулицю, при цьому він, достовірно знаючи, що на підлозі розлита легко займиста речовина (бензин), кинув недопалок цигарки, яку він курих під час вказаної події, на підлогу сараю в безпосередній близькості від ХХ. Після цього сталося загорання бензину і одягу на ХХ., остання отримала значні опіки, від яких померла.

КЕЙС 4. 3 листопада 2016 року, о 19:15, Х. дізнався від своєї співмешканки – ХХ., що вона кохає іншого чоловіка і хоче піти від нього. Це розізлило Х., і він, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, кулаком наніс п'ять ударів в обличчя, два удари ногою в живіт ХХ. Після цього з метою уникнення подальшого побиття, ХХ. вибігла на подвір'я будинку. Х. наздогнав її і кулаком наніс ще шість ударів в обличчя і, взявши дерев'яну палицю, що лежала на подвір'ї, наніс нею один удар по голові та три удари по спині. Коли жінка втратила свідомість, злякався того, що накоїв і втік. ХХ., яка лежала непритомна біля будинку, знайшов повнолітній син Х. – У. Тоді У. разом із товаришем занесли жінку до будинку та поїхали шукати Х. Близько 23:30 вони повернулися до будинку і побачили, що жінка померла.

ЗАВДАННЯ ДО КЕЙСІВ:

1. Дайте кваліфікацію діянням, які могли мати місце стосовно ХХ.?
2. Які, на вашу думку, слідчі (розшукові) дії необхідно провести? Які ще процесуальні рішення може прийняти / погодити прокурор?
3. Визначити перелік судових експертиз, які слід призначити, та перелік питань до них.

**Програма навчального курсу:
«ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ,
ПОВ'ЯЗАНИХ З ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ НАД ДІТЬМИ» (6 годин)**

Цільова аудиторія: прокурори місцевих і регіональних прокуратур.

Мета: вдосконалення професійних знань і навичок щодо ідентифікації різних форм домашнього насильства стосовно дітей, особливостей їх правової кваліфікації, доказування і підтримання публічного обвинувачення, а також застосування механізмів захисту неповнолітніх потерпілих у таких кримінальних провадженнях.

Завдання:

1. Освоїти основні поняття з проблеми домашнього насильства щодо дітей, його форм (відповідно до міжнародних норм і національного законодавства).
2. Поглибити знання з питань кваліфікації насильницьких діянь щодо дітей та притягнення до юридичної відповідальності винних у їх вчиненні.
3. Засвоїти індикатори виявлення домашнього насильства щодо неповнолітніх.
4. Розглянути порядок здійснення профілактичних заходів і систему державних органів (установ), на які покладається їх здійснення.
5. Опрацювати проблемні ситуації, що виникають під час кримінального провадження стосовно злочинів, пов'язаних з домашнім насильством над дитиною:
 - відмова потерпілої особи від обвинувачення в справах приватного обвинувачення;
 - укладення угоди про примирення між потерпілою та обвинуваченим (перевірка добровільності його укладення);
 - взаємодія з органами і службами у справах дітей, фахівцями-психологами / психіатрами, громадськими правозахисними організаціями та ін.
6. Ознайомитися з рішеннями Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з домашнім насильством та жорстоким поведінням щодо дітей.
7. Виявити додаткові потреби для підвищення прикладного значення курсу.

Методика:

➤ **три практичні заняття (тренінги)** з використанням:

- презентації PowerPoint;
- прикладів негативної та позитивної практики;
- прикладів складних / нетипових ситуацій правозастосування;
- ситуативних завдань (кейсів);
- роздаткового матеріалу.

Прийоми навчання:

- коротка вступна лекція;
- аналіз прикладів з практики;
- дискусія;
- питання-відповідь;
- розбір-аналіз;
- робота в групах / практичні завдання;
- опитування.

Тренінг 1

Тема: «Міжнародні стандарти та національне законодавство в сфері протидії насильству щодо дітей. Індикатори виявлення та форми домашнього насильства щодо дітей».

Тренінг 2

Тема: «Проблеми притягнення до юридичної відповідальності за вчинення насильства щодо дітей. Практика Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних з насильством в сім'ї».

Тренінг 3 (робота в групах)

Тема: «Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням злочинів, пов'язаних з домашнім насильством щодо дітей».

Хід заняття:

- виконання завдання в групі (прийняття процесуальних рішень (у тому числі щодо забезпечення захисту потерпілої дитини), кваліфікація діяння та планування розслідування);
- презентація результатів;
- колективне обговорення результатів (по кожній групі окремо).

КЕЙС 1. Громадянка Х. з 1986 року перебувала у шлюбі з громадянином ХХ. Вони мали спільних дітей 1987 і 1989 р. н. У серпні 1991 року через зловживання чоловіком алкогольними напоями, ведення аморального способу життя та постійні погрози застосування насильства вони розлучилися. У зв'язку з відсутністю іншого місця проживання Х. разом із дітьми змушена була і після розлучення проживати в одному помешканні з ХХ., але в різних кімнатах. Протягом 10 років після цього ХХ. постійно ображав, погрожував, залякував та іншими діями робив життя Х. та двох спільних неповнолітніх дітей нестерпним.

Через постійний страх, сильні душевні хвилювання, напружену атмосферу вдома у дітей почалися психічні розлади. Обидва підлітки перебувають на обліку в психоневрологічному диспансері.

ЗАВДАННЯ: визначте вид насильства та дайте йому правову кваліфікацію.

КЕЙС 2. Неповнолітній Х., 2000 р. н., який прописаний і проживає разом зі своїм батьком та матір'ю у місті Києві з народження, у квітні 2016 року не зміг потрапити до квартири, оскільки замок на дверях замінили. Двері відчинив батько і відповів, що не пустить свого сина до квартири. На подальші численні спроби Х. у наступні дні потрапити до квартири батько також відповідав відмовою. Іншого місця проживання у Х. не було. Крім того, у квартирі залишилися його речі, одяг тощо.

ЗАВДАННЯ: визначте вид насильства та дайте йому правову кваліфікацію.

КЕЙС 3. Мати 9-річної дівчинки звернулася в поліцію з заявою, у якій звинувачує свого чоловіка у вчиненні дій сексуального характеру щодо їх доньки. У заяві, зокрема, зазначено про таке.

Останні 3 місяці у її доньки вбачаються зміни поведінки, неадекватні її віку: інтерес до нижньої жіночої білизни, цілування з використанням язика, облизування поруч сплячого уві сні (випадок з матір'ю і бабусею), кокетлива поведінка з чоловіками, мастурбація, імітація рухів при статевому акті (випадок з матір'ю чи бабусею), демонстрація інтимних частин свого тіла.

З 12 до 13.11.2016 року жінка гостювала у батьків, повернувшись раніше, ніж зазвичай, вона побачила, що її донька оголена сидить на колінах у чоловіка і вони дивляться телевизор.

Коли донька вийшла до літньої кухні, мати почала розпитувати про те, що побачила, у чоловіка. Він відразу почав сваритися з нею і сказав, що це нормальні стосунки між люблячими батьком і донькою.

Наступного дня мати звернулася до поліції.

ЗАВДАННЯ:

1. Дайте кваліфікацію діянням, які могли мати місце щодо дитини?
2. Які версії слід висунути, враховуючи наявну інформацію?
3. Визначити перелік першочергових слідчих (розшукових) дій.
4. Визначити перелік судових експертиз, які слід призначити.

КЕЙС 4. Неповнолітній Х. підозрюється у вчиненні кількох крадіжок мобільних телефонів. Під час допиту, що проходив в присутності його законного представника ХХ. – його матері, у нього було помічено наявність шрамів на голові та ділянок шкіри без волосся, а на передпліччі – два круглі опіки, схожі на опіки від сигарети. Наявність у нього таких пошкоджень він пояснювати відмовився, а ХХ. послалася на його підвищену рухливість і на те, що опіки він сам собі спричинив.

Під час розслідування стало відомо, що Х. проживає разом з ХХ., її співмешканцем та малолітньою сестрою. ХХ. раніше притягалася до відповідальності за ч. 2 ст. 304 КК України за втягнення малолітньої особи у заняття жебрацтвом.

ЗАВДАННЯ:

1. Про що може свідчити вказана інформація стосовно неповнолітнього підозрюваного?
2. Які обставини підлягають встановленню в цьому кримінальному провадженні?
3. Які, на вашу думку, слідчі (розшукові) дії необхідно провести? Які ще процесуальні рішення може прийняти / погодити прокурор?

КЕЙС 5. З лікарняного закладу надійшло повідомлення, що неповнолітній, віком 10 років, поступив з тілесними ушкодженнями у виді опіку II ступеня (глибокий проникаючий) кисті правої руки, саден і синців на обличчі та тулубі, які з його слів були нанесені співмешканкою батька.

ЗАВДАННЯ:

1. Дайте кваліфікацію діянням, які могли мати місце щодо дитини?
2. Який є загальний алгоритм слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій у таких випадках?

КЕЙС 6. Х. – матір малолітньої ХХ., починаючи з моменту її народження, тобто з 2009 року і до сьогодні допускає постійне перебування дитини в антисанітарних умовах, залишає її тривалий час без нагляду.

Внаслідок обмеження в харчуванні, одязі, ХХ. просить їжу у сусідів, ходить брудною та неохайною, з вересня 2016 року систематично не відвідує школу. Зі слів директора школи у дитини спостерігається сильне відставання в психічному та розумовому розвитку.

Х. на неодноразові попередження, які здійснювали співробітники служби у справах дітей, педагогічні працівники школи щодо належного виконання своїх батьківських обов'язків, не реагує, веде асоціальний спосіб життя, часто перебуває у стані алкогольного сп'яніння.

ЗАВДАННЯ:

1. Дайте кваліфікацію діянням, які могли мати місце щодо дитини?
2. Які, на вашу думку, слідчі (розшукові) дії необхідно провести? Які ще процесуальні рішення може прийняти / погодити прокурор?
3. Визначити перелік судових експертиз, які слід призначити.

Програма практичних занять:
«ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ,
ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ»
(4 години)

Мета	– поліпшити професійні знання щодо особливостей правової кваліфікації торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини; – виробити ефективні методики щодо тактики збирання доказів у проблемних ситуаціях під час досудового розслідування кримінальних проваджень цієї категорії; – вдосконалити навички проведення окремих слідчих (розшукових) дій; – вдосконалити тактику проведення прокурором допиту у суді
Цільова аудиторія	– прокурори місцевих прокуратур; – прокурори регіональних прокуратур
Завдання	1) надати огляд міжнародних документів, які стосуються боротьби з торгівлею жінками та дітьми; 2) розглянути проблемні питання системи захисту потерпілих та свідків у кримінальних провадженнях зазначеної категорії; 3) на прикладі процесуальних документів (фабул) визначити об'єктивні, суб'єктивні та кваліфікуючі ознаки торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини; 4) визначити ознаки відмежування торгівлі людьми або іншої незаконної угоди щодо людини від суміжних складів злочинів; 5) ознайомити слухачів з практикою розслідування кримінальних проваджень зазначеного виду, навести приклади основних проблем і надати рекомендації щодо їх вирішення; б) розглянути особливості проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування зазначеного виду злочинів: – запропонувати тактику збирання доказів у проблемних ситуаціях; – вдосконалити навички складання клопотань про надання дозволу слідчого судді на проведення слідчої (розшукової) дії; – поліпшити навички проведення допиту потерпілих осіб; – розглянути особливості призначення судових експертиз під час розслідування торгівлі людьми; – на прикладі постанов про призначення судових експертиз продемонструвати допущені помилки; – навчити критично оцінювати висновок експерта
Методика практичних занять із залученням аудиторії	1) робота в малих групах з виконання практичного завдання (складання клопотання про надання дозволу слідчого судді на проведення слідчої (розшукової) дії) за фабулами, що надаються викладачем. Групи повинні визначити які необхідно прийняти процесуальні рішення і провести слідчі (розшукові) дії, щоб отримати необхідну інформацію і зібрати докази. <i>На початку</i> заняття викладач розглядає: – основні помилки, що допускаються під час складання відповідних клопотань;

	– причини незадоволення слідчими суддями клопотань про проведення окремих слідчих (розшукових) дій). <i>Наприкінці</i> заняття відбувається презентація результатів вирішення практичного завдання, викладач аналізує результати роботи кожної групи; 2) проведення рольової гри на тему «Участь прокурора у допиті свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні». Ділова гра відбувається в аудиторіях, які імітують зали судового засідання із застосуванням відеокамер та мультимедійного обладнання. Наприкінці заняття відбувається перегляд відеозапису заняття та аналіз помилок, допущених прокурорами під час змодельованих практичних ситуацій
Прийоми залучення аудиторії	– аналіз позитивних та негативних прикладів з практики; – розбір-аналіз; – робота в групах з виконання практичного завдання; – рольова гра; – використання роздаткових матеріалів
Матеріали для критичного аналізу	– зразки клопотань про надання дозволу слідчого судді на проведення слідчої (розшукової) дії; – зразки ухвал слідчого судді; – зразки постанов про призначення судових експертиз; – перелік основних помилок, що допускаються під час складання прокурором процесуальних документів
Кейси до першого практичного заняття	КЕЙС 1. 3 лютого 2015 року громадянка Н. за попередньою змовою з громадянином А., розподіливши між собою ролі, здійснювали вербування жінок з метою сексуальної експлуатації за кордоном. Громадянка Н. підшукувала жінок з метою сексуальної експлуатації за кордоном, надсилала їх фотографії громадянину А., який, своєю чергою, узгоджував кандидатури для сексуальної експлуатації за кордоном, організовував зустрічі жінок у м. Н-ську, оформлення виїзних документів та відправлення за кордон за матеріальну винагороду. 25 лютого 2015 року громадянка Н., знаходячись у кафе у м. Н-ську, дізналася в ході розмови з громадянкою Х., що на цей час остання перебуває у скрутному матеріальному становищі, не має роботи, постійного джерела доходів, а також батьків та інших родичів. Тому Н. запропонувала останній роботу повією на території Швейцарії. При цьому роз'яснила їй умови проживання та праці, розміри оплати за надання нею сексуальних послуг клієнтам, а також запевнила, що усі витрати з оформлення виїзних документів до Швейцарії, несе вона. Надалі громадянка Н. періодично телефонувала зі свого мобільного телефону громадянці Х., листувалася з нею за допомогою соціальної інтернет-мережі «Вконтакте», отримувала необхідні відомості (фотографії) по e-mail та продовжувала її вербувати для поїздки до Швейцарії для заняття проституцією. Протягом двох місяців громадянка Н. запропонувала аналогічну роботу ще 4 жінкам, які не мали постійного джерела доходів та мали на

утриманні малолітніх дітей, а також здійснювала разом з громадянином А. оформлення документів для виїзду цих осіб за кордон.

ЗАВДАННЯ:

1. Дайте кваліфікацію діянням громадянки Н. та громадянина А.?
2. Які обставини підлягають встановленню в цьому кримінальному провадженні?
3. Які, на вашу думку, слідчі (розшукові) дії необхідно провести?
4. Визначити, які слід призначити судові експертизи та перелік запитань до них.

КЕЙС 2. Упродовж літа 2009 року громадяни А., Б., В. неодноразово відвідували Комунальне підприємство «Будинок нічного перебування», розташоване за адресою: м. Н-ськ, вул. Н-ська, 1, яке є єдиним закладом у місті, що надає соціальні послуги бездомним громадянам та особам, звільненим з місць позбавлення волі.

Влітку 2009 року, у денний час, перебуваючи на території КП «Будинок нічного перебування» у м. Н-ську, громадянка А. підшукала для втягнення в заняття жебрацтвом громадянку Н., яка є сиротою, та, використовуючи психологічний вплив, зумовлений пригніченим станом через матеріальні проблеми і відсутність роботи та постійного місця проживання, про які їй стало відомо під час спілкування, вводячи її в оману, запропонувала їй роботу у м. Москві (Російська Федерація) у сфері розповсюдження й роздавання листівок і, повідомивши неправдиві відомості про умови праці й проживання за межами України, отримала згоду громадянки Н. працювати на зазначених умовах.

Громадяни А., Б., В., здійснивши шляхом обману вербування потерпілої Н., тобто досягнення з нею домовленості працювати на зазначених умовах, приховуючи від неї дійсні відомості щодо праці, пов'язаної із заняттям жебрацтвом, влітку 2009 року організували переміщення потерпілої Н. залізничним транспортом з м. Н-ська до м. Москви (Російська Федерація) під супроводом, де переховували, утримуючи в орендованому помешканні, в якому вона нелегально проживала разом із ними.

Громадяни А. та В., перебуваючи на території Російської Федерації, з метою отримання контролю над потерпілою Н., в якій були відсутні будь-які документи, що посвідчують її особу, шантажуючи її борговою кабалою, тобто необхідністю відпрацювання коштів, витрачених на її перевезення до Росії, та, скориставшись підневільним станом потерпілої Н. через нелегальне перебування на території іншої держави без відповідної реєстрації, спонукали потерпілу до заняття жебрацтвом у м. Москві під їхнім контролем протягом місяця.

ЗАВДАННЯ:

1. Дайте кваліфікацію діянням громадян А., Б., В.?
2. Які обставини підлягають встановленню в цьому кримінальному провадженні?
3. Які, на Вашу думку, слідчі (розшукові) дії необхідно провести?
4. Визначити, які слід призначити судові експертизи та перелік запитань до них.

Кейс до другого практичного заняття (рольової гри)

16 січня 2015 року близько 14:00 громадянин А. зустрівся у кафе «Зірка» з потерпілою Н., де здійснював вербування останньої як особи молодого віку, що опинилась в скрутних життєвих обставинах, з метою її сексуальної експлуатації в Грецькій Республіці, а саме – переконував її, що вона зможе заробляти у вказаній державі значні суми грошей (60 євро за одну годину надання сексуальних послуг). Також він повідомив потерпілій Н. про те, що він профінансує її переліт у вказану державу, проживання там та забезпечення охорони. Під час цієї зустрічі остання надала згоду на пропозицію громадянина А., однак А. продовжив пошуки людей для їх подальшої сексуальної експлуатації, тому запропонував потерпілій Н. підшукати знайомих дівчат, які б погодились летіти в Грецьку Республіку разом із нею для їх подальшої сексуальної експлуатації.

У такий спосіб громадянин А. завербував трьох дівчат, які опинилась в скрутних життєвих обставинах, для подальшої сексуальної експлуатації останніх. Подальше спілкування з потерпілими відбувалося за допомогою соціальної мережі Facebook та Viber (пересилання фотокарток, копій документів тощо).

Громадянину А. повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч.2 ст. 149 Кримінального кодексу України.

Під час досудового розслідування встановлено, що про дії громадянина А. було відомо свідку З., який познайомився з останнім у 2014 році в м. Н-ську.

З. зазначив, що громадянин А. любив говорити про себе неправду дівчатам, щоб їх звабити. Приблизно на початку 2015 року А. познайомився з дівчиною Н., на зустрічі з якою З. був присутній. На цій зустрічі А. запропонував Н. роботу за кордоном, яка полягала в наданні сексуальних послуг. Однак він не думав, що підозрюваний мав намір реалізувати цю пропозицію.

Під час досудового розслідування прокурор подав до місцевого суду клопотання про проведення допиту свідка З. у судовому засіданні в порядку ст. 225 КПК України у зв'язку з його виїздом до Німеччини на лікування, що унеможливить його допит в суді. Клопотання задоволено, слідчим суддею призначено судове засідання та викликано сторони кримінального провадження.

ЗАВДАННЯ: розподіліть між собою ролі – «слідчий суддя», «прокурор», «захисник» та «свідок»:

- 1) **прокурору** – обґрунтувати необхідність допиту свідка у судовому засіданні в порядку ст. 225 КПК України;
- 2) **захиснику підозрюваного** – висловити позицію щодо клопотання прокурора;
- 3) **прокурору** – провести прямий допит свідка З.
- 4) **захиснику підозрюваного** – провести перехресний допит свідка З.